

**ÜLEVAADE
EESTI VABADUSSÕJAST
1918–1920 (III)**

**JAAN MAIDE
KOLONEL-LEITNANT**

KAITSELIIDU KIRJASTUS 1933

SISUKORD

IV. Nõukogude Vene vägede sissetungimine Eestisse 28. nov. 1918. a. kuni 6. jaan. 1919. a	1
Sõjategevus Virurindel	1
Narva lahingud 22. ja 28. novembril	1
Eesti vägede taandumine Põhja-Eestis — Virurindel	17
Sõjategevus Lõunarindel	30
Eesti vägede korraldamine ja taandumine Lõuna-Eestis	30
Kärstna lahing 2.—6. jaanuarini	44
Murrangu põhjusi sõjalises tegevuses jaanuari esimesil päevil 1919. a	50

**IV. Nõukogude Vene vägede sissetungimine Eestisse 28. nov. 1918. a.
kuni 6. jaan. 1919. a.
Sõjategevus Virurindel. Narva lahingud 22. ja 28. novembril.¹
(Skeem nr. 4)**

Eesti kaitsejõudude korraldamine Narvas. Kui Ajutine Valitsus 11. novembril 1918. a. asus uuesti tegevusse, oli tal üheks suurimaks mureks meie riigi idapiiri kaitse korraldamine, sest oli selge, et Saksa okupatsiooniväed peatselt lahkuvad Eestist. Kuigi Ajutine Valitsus alul ei oodanud sõda (ja see teataval määral tuli ootamatult), astuti siiski piirikaitse ja -katte alal hädatarvilisi samme. Et vältida üllatusi, otsustati piirikaitseks kuni regulaarväe moodustamiseni eeskätt ära kasutada ümbruskonna kaitseliitlasi ja kooliõpilasi.

13. novembril asub alam-kapten H. Laretei Narvas Kaitseliidu organiseerimisele. Esimesil päevil tuleb kokku umbes 120 kaitseliitlast — peaaesjaliselt Narva keskkoolide õpilased. Relvad ja laskemoona saavad kaitseliitlased sakslasilt, 405. Saksa Landwehri rügemendi ülema korraldusel. Samal ajal asutakse Kaitseliidu korraldamisele ka Narva ümbruse valdades ja Narva-Jõesuus. Nii koondab lipnik Nurk Vaivara vallas umbes 20 meest, noorem-leitnant Remmel Narva-Jõesuus — 18 meest.

15. novembril läheb Narvas võim Saksa soldatite nõukogu — Soldatenrat'i — kätte. Kui 405. Saksa Landwehri rügemendi juhatus oli

¹ Narva lahingute ülevaate koostamisel olen põhiallikana kasutanud kol.-ltn. G. Leetsi kirjutist „Vabadussõja esimesi lahinguid Narva all novembri lõpupäevil 1918. a.”, mis on ilmunud „Sõduris” nr. 6/7/8 — 1929. a.

eestlaste vastu olnud võrdlemisi heatahtlik ja vastutulelik, siis ei saa seda öelda Saksa soldatite nõukogu kohta. Lubades esialgu eestlasi oma ettevõtteis küll kõigiti toetada, hakkab ta tegelikult siiski töötama meie vastu, mistõttu ka Eesti kaitsejõudude organiseerimine Narvas satub teatud raskustesse.

18. novembril teatab kohalik Saksa väejuhatus, et Saksa väeosad Narva jõel jäävad Uusna ja Vasknarva joonele kõige kauemaks kuni 23. novembrini, mille järele nad tõmbuvad Uusna—lisaku joonele.

21. novembril jõuab Narva kolonel A. Seiman ühes kolme ohvitseriga ja alustab siin 4. jalaväe rügemendi formeerimist.

22. novembril sakslaste ja venelaste vahel aset leidnud lahingu järele hakkab Narva intensiivsemalt kogunema ohvitserid, sõdureid ja kaitseleitlasi. Esimese korraliku üksusena tuleb 22. novembril Narva Vaivara kaitseleitlaste salk — 54 meest alam-kapten Steinmaniga eesotsas. See salk õieti on ka aluseks 4. rügemendile, moodustades rügemendi 1. kompanii. 27. novembril oli organisatsiooniliselt 4. rügemendi koosseisus rügemendi staap, sidekomando, kaks pataljoni ja töökomando. I pataljonis oli 4 laskurkompaniid, igas keskmiselt 50—70 meest. II pataljonis oli ainult pataljoni staap.

Ohvitseride ja sõdurite juurevool rügementi sündis väikeste gruppide ja üksikute inimeste kaupa, mispärast ka korralikust õppusest ei võinud juttugi olla. Meeskond pidi astuma lahingusse nende teadmistega, mis olid omandatud endisel teenistusajal.

Relvastus oli äärmiselt puudulik. Isegi püsse ei jätkunud kõigile, rääkimata juba kuulipildujaist, miini- ja pommipildujaist ja teisist lahingvahendeist. Samuti vähe oli ka laskemoona. Narva relvade laos oli sakslasil küll umbes 5000 vene ja 2000 jaapani püssi, suurel hulgal püssipadruneid, kümneid kaste käsigranaate ja palju igasugust muud sõjavarustust, kuid eestlasile lubasid sakslased selle varanduse üle anda ainult siis, kui nad ise Narvast lahkuvad.

Suurtükiväe ohvitseridel ei õnnestunud sakslasilt esialgu lubatud suurtükke kätte saada.

Riietus oli sõdureil kehv — enamalt jaolt see, millega kodunt välja tuldi. Eriti viletsad olid jalanõud, mis takistas meeskonna tööd külmal talvisel ajal.

Toitlustamise küsimus oli raske. Rügemendil tuli oma algatusel muretseda toiduaineid kohal, milleks toleaegne kehv Narva ümbrus pakkus vähe võimalusi. Et rügemendi esialgne koosseis oli väike, saadi seetõttu ka võrdlemisi rahuldavalt üle toitlusraskustest.

Üldine olukord Narvas novembri lõpupäevil. 25. novembril Ajutise Valitsuse usaldusmees Narvas Schulbach, Kaitseleitide ülem alam-kapten H. Laretei ja linna miilitsaülem Paltser saadavad Ajutisele Valitsusele järgmise teadaande seisukorra üle Narvas:

„Täna, 25. novembril 1918. a. kell 6 õhtul saime saksa soldatite nõukogu

esimehelt Narvas, meie järelküsümise peale, suusõnaliselt järgmise ametliku teate:

Saksa väed lahkuvad Narvast lähema 10—14 päeva jooksul, piiri täiesti Eesti vägede hooleks jättes, sest et sakslastel igasugune põhjus puudub verd valada võõra maa ja võõra rahva eest. Äraviimine algab ajaviitmata peale, tema läbiviimiseks kulub vähemalt kümme ja mitte rohkem kui neliteist päeva. Kuni viimase väeosa äraviimiseni jääb piirikaitse sakslaste hooleks. Peaks aga enamlaste kallaletungimine sündima ajal, kui suurem osa saksa vägesid juba välja viidud, siis taganevad nad jõe taha ja lasevad sillad Narroova peal õhku.

Piiri kaitseks sakslastel praegu: eelseisukohtadel 400—600, reservis 3000 meest, suurtükiväge üks polk.

Enamlaste poolt mõne päeva eest (22. novembril. J. M.) Narva peale toime pandud kallaletungimise asjus on Saksa valitsus protesti ära annud, mille peale Vene valitsuse poolt vastus on saadud lubadusega, piiri ääres asuvaid enamlaste väeosasid tagasi tõmmata.

Neid ametlikke teateid ära kuulates palusime igast kavatsetavast Saksa vägede tagasiliikumisest aegsasti meile teateid anda, et võimalik oleks tarbekorral oma vahiposte asemele seada.

Narva kaitseliidus on umbes 100 liiget, sissesõitnuid Vaivarast — 54 ja Tallinnast — 81. Kuna aga osa nendest karauliteenistuses ja linnas korda pidamas on, võib frondile ainult pool üleüldisest arvust minna.

Kõike seda silmas pidades palume Eesti Ajutist Valitsust kõik teha, mis võimalik, et Vene piiri kaitseks lähemal päevil täiesti ustavaid väeosasid tarvilisel arvul ja tarvilise sõjamoona varustatult saadetak. Narvas olemasolevate jõududega ei suuda piiri kaitseks vähematki ära teha, pealegi, et piir Peipsi järvest mereni kohaliste kaitseliitude poolt sugugi kindlustatud ei ole.”

26. novembril 4. jalaväe rügemendi ülem kolonel A. Seiman saadab diviisiülemale kindral-major A. Tõnissonile järgmise ettekande:

„Täna olin 405. polgu ülema juures ja sain sakslaste seisukorra üle järgmised teated:

1. Neil ei ole mingisugust lootust selle peale, et nende soldatid pikemaks ajaks liinile jäävad.

2. Täna olin ohvitseridega liini peal Narva ees. See oli ka sakslaste tahtmine, et sellega näidata soldatitele, et eestlased hakkavad juba töötama. 32 meest ja 4 ohvitseri saatsin frondile, kes juba sinna ka jäävad, esiti sakslastega seltsis, aga pärast iseseisvalt. Nii siis igapäev võib seda salka suurendada ja liini oma kätte võtta.

3. Sakslased ütlesid mulle, et nemad on otsustanud sillad õhku lasta ka sel juhtumisel, kui meie Narva ees kaitseliini oma kätte võtaks. Ma ei ole sellega sugugi nõus. Kui sillad saavad purustatud, siis meie oma mehi Narva ees hoida ei saa, — mul seda lootust ei ole, et mehed jääks rahulikult kohale, kui

seljataga pääsetee purustatakse. Linnas jõe taga, nii palju kui mina taktikat tunnen, ei ole võimalik, piiri kaitsta. Siis saaks ka linn tule all olema ja seal tuleb suur korratus ja vilumata soldatid ei saaks sellega korda. Mina arvan, et üks sild peab ikka jääma, kui tahame Narva liini kaitsta.

Palun kedagi siia saata, kes korraldaks üleüldist liini kaitset, — nüüd mul tuleb kaitseliini mööda käia ja sugugi ei ole aega polgu jaoks. Kõige parem oleks, kui diviisi staap siia sõidaks.

Enamlaste poolt praegu veel karta midagi ei ole, aga kui nad teada saavad, et sakslased ära on läinud, siis tuleb midagi oodata ja selleks ajaks peab niisugune jõud olema, kes võib vastu panna ja kelle peale võime kindel olla.

Kõige pealt 4. polgu jaoks tuleks kõige rohkem mehi saata. Peale selle on tarvis suurtükiväelasi, miini- ja pommipildureid ja ka neid, kes helgiviskajatega mõistavad ümber käia.

Kui neid saab ja siis igapäev 300—400 meest polku tuleks, siis ma arvan, saame hästi läbi.”

Selle ettekande peale telegrafeerib sõjaminister kindralmajor A. Larka kolonel A. Seimanile, et 27. novembril sõidab Tallinnast Narva vastavate volitustega diviisiülem, kindral-major A. Tõnisson. Kindral-major A. Tõnisson pidi jõudma Narva 28. novembri hommikul.

28. novembril algab aga Narvas sõjategevus — see päev kujuneb Vabadussõjas esimeseks sõjapäevaks. Kindral-major A. Tõnisson Narva enam ei pääsnud.

Võttes arvesse suuremate kaitsejõudude puudumist ja puudulikku relvastust ning varustust, otsustas Ajutine Valitsus palgata meie piirikaitseks ajutiselt sakslasi. Läbirääkimisi sakslastega sel alal pidas kindral-major A. Tõnisson. Oma mälestustes ta jutustab selle ülesande täitmisest järgmiselt:

„Ajutine Valitsus tegi mulle ülesandeks Virumaal asuvate Saksa okupatsioonivõimudega läbi rääkida, kas ei oleks nemad nõus osa mehi vabatahtlikult meie teenistusse jätma, kindla rahalise tasu eest, kuni meie oma meestest riigikaitse korraldamiseni. Arvasin, et kui tuhat vilunud lahingumeest ühes vajaliste relvadega, mõnekümne kuulipildujaga ja paari patareiga ühe kuu peale abiks saame, siis enamlased üle Narva jõe ei pääse. Astusin sakslastega kontakti. Nende volinikuks selles asjas oli kreishauptmann Naumann Rakveres. Läbirääkimistel aitasid kaasa Virumaa komissar härra T. Kalbus ja Viru maavalitsuse esimees härra M. Juhkar. Varsti oli kokkulepe valmis. Sakslased olid nõus sellest gruppist, mis asus Narvas ja Narva jõe kallastel piiri kaitseks, tuhat vabatahtlikku üheks kuuks meie käsutusse jätma, ühes vajaliste relvadega, laskemoonaga ja muu sõjavarustusega. Meeste toitmine jäi meie kanda. Palgaks lubati sakslastele: reamehele 10, rühmavanemale 15, veltveebliile 20, leitnandile 30 ja hauptmannile (kaptenile) 40 Saksa marka päevas. Ajutine Valitsus kiitis tingimused heaks. Sakste siiajäamine pidi sündima iga üksiku mehe enese

algatusel ja vastutusel, kohaliku ülemuse vaikival teadmisel, ülemus oli igaks juhtumiseks mitteametlikult Berliini teatanud. Sealt tuli aga kategooriline käsk: Mitte ühtki meest Eestisse jätta! Kõik välja viia! Ning viibimata! Seega oli kaup katki. Algas sakslaste kiire väljarändamine.”²

Narva lahing 22. nov. sakslaste ja venelaste vahel. Saksa väeosadest asetsesid Narvas novembri teisel poolel 405. Saksa Landwehri rügemendi osad, kõvendatud ühe miinipildujate kompaniiga (9 kerget ja 3 keskmist miinipildujat), ühe pioneerkompaniiga, kahe helgiheitjaga, ühe suurtükiväe grupiga (3 väljapatareid), ühe lennuväevastase patareiga (kaks 37-mm revolversuurtükki) ja kahest vagunist koosneva soomusrongiga (üks 77-mm välisuurtükk ja kaks rasket kuulipildujat). Neist väeosadest asusid liinil, s.o. tugeva traataiaga piiratud kaevikus, Narva linna idaserval sõjaväehaiglast kuni linavabrikuni: 405. Saksa Landwehri rügemendi üks laskurkompanii, üks raskete kuulipildujate kompanii (12 rasket kuulipildujat) ja miinipildujate kompanii, kuna suurem osa 405. rügemendist oli paigutatud korteritesse.

Suurtükiväe grupp asus positsioonil järgmiselt: üks patarei Rahvaväljal, üks — Kreenholmi väljal ja üks Väike-Soldino mõisa juures. Lennukitevastane patarei seisis eriplatvormidel Rahvaväljal. Raudtee suunas, Narva jõe idakaldal asus 2 kaeviksuurtükk. Helgiheitjaist oli üks paigutatud Narva—Jamburgi maantee, teine — raudtee suunas. Pioneerpark asus raudtee kaubajaama rajoonis.

Nõukogude Vene väejuhatuse, olles teadlik Saksa vägede peatselt lahkumisest Narvast, algab 18. novembril pealetungi eeltöid Narva vallutamiseks.

21. novembril ilmub punaväe 7. armee ülema järgmine operatiivkäsk:

„Poliitiline olukord nõuab, et meie väed jalamaid vallutaksid Narva ja Pihkva. Saadud teadete järgi on sakslased evakueerumas, kuid samal ajal

² Ajutise Valitsuse protokollidest sakslaste palkamise asjus selgub järgmist:

17. novembril volitatakse sõjaministrit sakslastega Narva liini kaitse üle läbi rääkima ja tarvilisel korral neile tasu maksuma.

Viru maakonnaavalitsuse ettepaneku puhul, et Narva liinil olevaile saksa soldatitele palka makstaks, otsustab Ajutine Valitsus 18. novembril:

1. viibimata volinik saata läbirääkimisteks Rakvere kaudu Narva;
2. sõjaministrit volitada siinse saksa soldatite nõukoguga asja üle läbi rääkima;
3. telegraferida saatkonnale Riias, et see asja üle läbi räägiks Winnigiga;
4. Rakveresse telegraferida, et sinna välja saadetak스 täieline volinik.

19. novembril teatab kindral-major Larka, et kindral-major Tõnisson on Viru kreisipealikuga läbi rääkinud Narva liinikaitse üle ja järgmist teada saanud: „Ohvitserid ja muist Narva soldateid on valmis palga eest teenima. Kui Eesti Ajutine Valitsus on nõus, on nad valmis formeerima 1000-mehelise Naroova kaitsesalga. Palgaks nõuavad sakslased: soldatile 10 marka, allohvitserile 15 marka, rühmaülemale 30 marka ja rooduülemale 40 marka päevas ja priisööök. Ka annaksid nad moonaladu, milles tagavarasid on 350 mehele 5—6 kuuks, Ajutisele Valitsusele üle. Peale selle nõuavad sakslased lepingut kahe kuu peale ja annavad üle kogu varanduse: suurtükid, kuulipildujad, padrunid, hobused jne.” Ajutine Valitsus otsustab ses sihis läbirääkimisi jätkata.

organiseeritakse valgekaartlaste salku. Narva on kõvasti kindlustatud. On olemas traattõkked elektrivooluga. Positsioonidel seisab neli patareid, helgiviskajaid ja kuulipildujaid.

Kästakse:

1. *Jamburgi salk: 46. kütipolk, Viljandi eesti polk, meremeeste salk, 2 patareid, 2 eskadroni, 2 soomusautot — kokku 2200 meest — ja*
2. *Oudova salk: 3 roodu — 520 meest — 22. novembril kell 0500 minna üle piiri, Narva ära võtta ja eelväeosad asetada Narva-Jõesuu, Utria, Auvere jaama, Kulgu jõe liinile.*
3. *Reserv — 54. polk, 47. polk (I patalj.), soomusrong, 2 eskadroni — kokku 685 meest — jääda Jamburgi ja olla täieliselt lahingvalmis.*

Peale Narva võtmist suurtükiväge mitte Narva linna sisse viia, vaid sisse võtta positsioonid Narva jõe idakaldal Jamburgi salga ülema näpunäidete järgi.³

21/22. novembri ööl märkavad sakslased, et venelased on tulnud erapooletusse maarippa. Need olid 46. ja 47. vene kütirügemendi osad, kes 22. novembri hommikul kella 0630 paiku algatasid pealetungi Narva linnale. Jalaväe pealetungi toetas üks kerge patareid, avades kell 0730 tule Narva linna peale. Pealetungi teostati Narva—Jamburgi maantee üldsuunas.

Venelaste pealetungile sakslased alul vastasid oma suurtükivõlluga. Kui vene jalavägi aga jõudis Jaanilinna traattõkkete ette, avasid sakslased nende pihta läheda maa pealt hävitava kuulipildujatule. Kella 0900—1000 vahel oli käimas ägedaim laskmine. Sakslased korraldasid vasturünnaku, mille tagajärjel venelased löödi põgenema. Viimased kaotavad lahingus surnutena ja haavatutena umbes 200—300 meest. Sakslaste kätte langes 25 vangi ja 4 rasket kuulipildujat. Lahing lõppes kella 1100 paiku. Eestlased sellest lahingust ei võtnud osa.

Ootamatult tugev sakslaste vastupanu ja rängad kaotused venelaste ridades mõjusid pealetungivaile 46. ja 47. kütirügementidele sedavõrd demoraliseerivalt, et nad hakkasid mässama, rindelt läksid ära ja otsustasid vallutada Jamburgi, et vääriliselt nuhelda sealset väejuhatust, kes neile ette oli maalinud pettepildi hädaohutust „jalutuskäigust” Narva. Võib kujutella seda ärevust 6. vene diviisi staabis, kui seesugune ootamatu teade jõudis Jamburgi. Kriitilise seisukorra päästis eesti 2. Viljandi kommunistlik kütirügement, kes 22. novembriks täies koosseisus oli Jamburgi jõudnud.

2. Viljandi kommunistlik kütirügement jõudis parajasti Jamburgi sillaeelsele positsioonile, kui mässulised 46. ja 47. vene rügementidest lähenesid Jamburgile. Algab korrapärane lahing, milles mässajad saavad viljandlaste käest ränga sauna ja põgenevad. Sõjasaagina langeb võitjate viljandlaste kätte 5 kuulipildujat, hulk püsse, hobuseid ja muud sõjakraami. Hiljem püüti mässulised ratsarügemendi poolt kinni ja vangistati. 23. novembri hommikuks suudeti mäss lõplikult likvideerida.

³ „Proletaarne revolutsioon Eestis”, nr. 6 1928. a., lhk. 10.

Poolte jõud ja dislokatsioon 28. novembri hommikul.⁴ 27. novembril kella 1200 paiku sakslased püüavad kinni vene telefonogrammi, millest selgub venelaste uus Narva vallutamise kavatsus 28. novembri hommikul. Saksa väeosadele tehakse korraldus olla valmis kahe tunni jooksul Narvast lahkumiseks.

28. novembri hommikul eestlased ja sakslased asusid järgmiselt:

1. Narva-Jõesuus — üks laskurkompanii 49. Saksa rügemendist.
2. Narva-Jõesuu ja Riigiküla vahel — kaks laskurkompaniid 49. Saksa rügemendist ja sama rügemendi raskete kuulipildujate kompanii 12 raske kuulipildujaga.

Tegelikult need Saksa üksused olid lahkumas ja valveteenistust enam ei pidanud. Valve ses rajoonis oli Narva-Jõesuu 18-mehelise Kaitseliidu salga käes noorem-leitnant R Emmeli juhatusel.

3. Riigikülalt Narvani — üksikud valvepostid Peetri valla Kaitseliidust.

4. Narvas ja Kulgu rajoonis:

a. 4. jalaväe rügemendi I pataljon (kapten Liivak) — Jaanilinnas. Eelliinil koos sakslastega umbes kolmekilomeetrilisel rindel asusid:

raudtee piirkonnas — leitnant Kõljalgil kooliõpilaste grupp — 5 ohvitseri ja 30 kooliõpilast;

raudteest kuni Keldrimäeni — noorem-leitnant Mitti grupp — 1 ohvitser ja 8 sõdurit;

Jamburgi maanteel — leitnant Uuskami grupp — 2 ohvitseri ja 44 sõdurit;

Jamburgi maanteest kuni sõjaväehaiglani — lipnik Heini grupp — 2 ohvitseri, 1 junkur ja 12 sõdurit.

Kokku eelliinil eestlasi — 11 ohvitseri, 64 sõdurit ja 30 kooliõpilast-kaitseliitlast.

Teised I pataljoni osad asetsesid varus Jaanikindluses (umbes 90 meest).

Sama rügemendi II pataljoni ülem (kolonel-leitnant Kunnus) ühes 80 mehega ja ühe raske kuulipildujaga asus Kulgu rajoonis, ülesandega valvata ja kaitseda Narva jõe kallast Kulgust kuni Piimaninani (Narva jõe käänd 4 kilomeetrit Kulgust lõuna pool, Pljussa jõesuu vastas).

Rügemendi ülejäänud osadel puudusid relvad ja nad asusid Vestervalli kasarmuis.

b. Kaitseliit (alam-kapten H. Laretei) — umbes 150 meest — kandis linnas valveteenistust.

c. Saksa väeosad (ooberst Holze): eelliinil Jaanlinna ees, sõjaväehaiglast kuni linavabrikuni asetses 405. rügemendi 2. laskurkompanii (leitnant Köhler), sama rügemendi raskete kuulipildujate kompanii (12 kuulipildujat), miinipildujate kompanii (9 miinipildujat) ja helgiheitjate rühm (2 helgiheitjat).

Üks rühm sakslasi ühe kuulipildujaga asetses Kulgu rajoonis.

Teised 405. rügemendi osad olid reservis Hermani kindluses.

Suurtükivägi asetses positsioonil kolme väljapatareiga, millest üks 77 mm

⁴ Kol.-ltn. G. Leets — „Vabadussõja esimesi lahinguid Narva all novembri lõpupäevil 1918. a.“, „Sõdur“ nr. 6/7/8 — 1929. a.

patarei (2 suurtükki) — Kreenholmi väljal, üks 105 mm patarei (2 haubitsat) — Rahvaväljal ja üks 77 mm patarei (4 suurtükki) — Väike-Soldino mõisa juures.

Raudtee piirkonnas, Narva jõe idakaldal asetses 2 kaevikusuurtükki.

Rahvaväljal asetses lennukitevastane 37 mm patarei (2 revolver-suurtükki).

Soomusvägi — üks kahest vagunist koosnev soomusrong (üks 77 mm suurtükk ja 2 rasket kuulipildujat) — Narva raudteejaama piirkonnas.

5. Borovnja külast Jaama külani — Jõhvi (20 meest) ja Illuka (50 meest) kaitseliitlased lipnik Toomeli juhatusel.

6. Vasknarvas — valvepostid lisaku Kaitseliidust.

Kokku Narva jõe joonel: eestlasi — umbes 750 meest ilma kuulipildujateta ja suurtükkideta, sakslasi — umbes 500 meest kuulipildujatega, miinipildujatega ja 10 kerge suurtükiga.

28. novembri hommikul vaenlane asus järgmiselt:

1. Jalavägi:

46. vene kütirügement ja 3. Tartu kommunistlik kütirügement— Jaanlinna ees, Jamburgi maantee ja raudtee rajoonis.

2. Viljandi kommunistlik kütirügement — Piimanina kohal Narva jõest üle minemas.

Üksik Jamburgi salk — Keikino rajoonis parema tiiva kaitseks.

2. Suurtükivägi:

Üks vene kerge patarei ja 2. eesti kommunistlik kerge patarei (kummaski 4 76,2 mm suurtükki), 1. eesti kommunistlik raske patarei (?) (2 rasket Schneideri kahurit 42'' (107 mm)) — positsioonil Zaretšje rajoonis.

3. Ratsavägi:

Ratsasalk — Nizõ rajoonis vasaku tiiva kaitseks.

4. Soomusvägi:

Üks soomusrong Sala jaamas.

5. Merevägi:

Madruste salk (umbes 500 meest) — dessandina Narva-Jõesuus maalesaatmiseks — laevadel merel Narva lahes.

Teised 6. diviisi osad — varus Jamburgi rajoonis (47. kütirügement, 2. Petrogradi ratsarügemendist kaks eskadroni, kaks kergemat patareid ja kaks soomusautot).

Brigaadi staap asus Dubrovka külas Jamburgi maantee juures.

Kokku oli venelasil Narva vastas 6. diviisi koosseisus umbes 6000 meest, 12- kergemat ja 2 rasket (?) suurtükki, 1 soomusrong ja 2 soomusautot.

Narva lahing 28. novembril. 28. novembril kella 0530 paiku avavad enamlased Zaretšje küla suunast, Jamburg—Narva maantee rajoonist suurtükitle Narva linna pihta. Venelaste suurtükitlele vastavad sakslased suure hilinemisega, sest alles kella 0730 paiku avavad viimased oma suurtükitle Vene patareide peale. Kella 0700 paiku süttivad Jaanilinnas mõned majad Vene suurtükitlest põlema.

Kell 0630 ilmuvad nähtavale Jamburgi maantee suunas Narva linnale

lähenevad vaenlase jalaväeosad.

Kella 0800-ks lüüakse vaenlase esimene kallaletung kuulipilduja- ja suurtükitulega tagasi. Ka järgmised vaenlase kallaletungi katsed Jamburgi maantee suunas varisevad kokku. Lahing Jaanlinna ees rauges lõplikult kella 1200-ks. Vaenlasel siin, Narva jõe paremal kaldal, ei olnud edu.

Kella 0900 paiku avatakse kohalike punaste poolt Kreenholmi töölistmajadest püssituli läheduses töötava Saksa patarei pihta. Samal ajal ilmub Narva jõe vasakul kaldal ootamatult Paemurru metsa servale vaenlase väesalk, kes alustab pealetungi Narva linnale edelast. Algab n.n. Kreenholmi lahing, kus äärmiselt tõsine seisukord kella 1130-ks lõpeb meie võiduga. Edelast, mööda Narva jõe vasakut kallast tungis Narva linnale peale 2. Viljandi kommunistlik kütirügement, kelle tegevus arenes järgmiselt:

2. Viljandi kommunistlik kütirügement sai Jamburgis 26. novembril 6. diviisi juhatuselt käsu Narvale 27. novembri koidikul seljatagant, s.o. Narva jõe vasakut kallast mööda, peale tungida, lõigata läbi Tallinn—Narva raud- ja maantee ja sellega takistada eestlasile ja sakslasile Narvast väljataganemine. Narva jõest pidi rügement Pljussa jõesuu rajoonis ööl vastu 27. nov. eestlasile tähelepanematult üle minema.

Antud ülesande täitmiseks sõitis rügement 26. novembri õhtul rongiga Komarovkani, kust jalgsi jätkati teekonda läbi soode ja metsade Pljussa jõesuu suunas. Komarovkasse jäeti maha seljatagused asutised, voorid ja köögid. Võeti kaasa ainult ühe päeva toidumoon ja laskemoona nii palju, kui keegi suutis kanda. 2. Viljandi kommunistliku rügemendi koosseisus oli sel ajal kaks pataljoni á 3 laskurkompaniid ja kuulipildujate komando, kokku umbes 360 meest.

Raske rännak poolkülmanud soos pidurdas liikumist ja rügement jõudis väsinuna ning märjana alles koidikul, s.o. suure hilinemisega, Piimanina juure Pljussa jõesuu piirkonda. Sarnases seisukorras rügement kartis ette võtta Narva jõe forsseerimist. Ka kadus valges ootamatuse printsiip, mis õieti oligi rügemendi manöövri aluseks. Kõigest sellest kantakse ette 6. diviisi staapi ja sealt tuleb teade ning käsk, et üldine pealetung Narvale on edasi lükatud 28. novembri hommikuni. Selle järele asetatakse rügement puhkusele Pljussa silla ümbruses olevaisse majadesse. Et kindlustada rügemendi manöövriks 28. novembri hommikul ootamatus, piiratakse rügemendi korterite rajoon sisse tiheda valvepostide ahelaga. Nii seisis 2. Viljandi kommunistlik kütirügement kogu ööpäeva Narva lähedal, teisel pool Narva jõge, ilma et eestlased või sakslased sellest midagi oleksid teadnud.

27. novembril asusid rügemendi juhtivad tegelased pealetungi kava üksikasjalisele koostamisele. Sellekohasest „sõjanõukogust” võtsid osa eesti sõjarevolutsioonilise komitee liige ja Eesti küttide nõukogu esimees Jaan Sihver, rügemendi ülem Ed. Teiter, rügemendi komissar Al. Jea, I pataljoni ülem K. Kanger ja II pataljoni ülem Jürisson. Operatsiooni läbiviimise kohta puudus üksmeel. Rügemendi juhatus kaldus selle poole, et pealöök Narvale tuleb anda Kulgu—Kreenholmi kaudu, s.o. otsesuunas mööda Narva jõe kallast lõunast põhja, kuna J. Sihver pooldas sügavamat haarangut üle

Paemurru metsa, kust linnani jääb veel ainult mõnisada meetrit. Vastu võeti rügemendi juhatuse kava, kuid nagu hiljem näeme, viidi tegelikult läbi siiski J. Sihveri ettepanek.

28. novembril kella kuueks viidi rügement Pljussa jõesuu kohal paatidega Narva jõe vasakule kaldale.

I pataljonile tehti ülesandeks peale jõest üleminekut ootamatu pealetungiga vallutada Piimanina metsavahimaja, kus asus eesti-saksa valvepost, mis ka õnnestus. Metsavahimaja vallutamisel said surma 2 saksa sõdurit ja sõjasaagina langes vaenlase kätte 1 kuulipilduja ja kümmevintpüssi. Edaspidist tegevuse arenemist ja lahingkäiku kirjeldab kolonel-leitnant G. Leets, kes Kreenholmi lahingust isiklikult osa võttis, „Sõduris” nr. 6/7/8 — 1929. a. järgmiselt:

“Vahepeal kella 0430 paiku (see oli 28. novembril J. M.) — saab kolonel-leitnant Kunnus lõunapoolse valveposti käest teate, et Piimanina kohal on märgata jõel liikuvaid tulesid. Kolonel-leitnant Kunnus saadab Kulgult sinna luurpatrulli, mis koosneb 5 eestlasest ja 5 sakslasest. Luurpatrull pörkab üle jõe tulnud vaenlase eelkaitseosadega kokku põhjapool Piimanina metsavahimaja. Lühikese tulevahetuse järgi vastase eelkaitse tõmbub Narvajõe kallast mööda lõunapoole tagasi. Selle järgi ka meie luurpatrull pöörab Kulgule, ilma et püüaks vastast jälgida ja luurata tema jõudude suurust ning liikumissuuna. Meie parempoolse tiiva kaitsesalk ei teadusta õigel ajal vaenlase jõudude ületulekust üle Narvajõe, mille tõttu 2. Viljandi kommunistliku kütirügemendi kallaletung paari tunni pärast Narvale seljatagant tuli Narva kaitsjatele kibeda üllatusena.”

Tulles Narvajõe läänekaldale ja vallutades Piimanina metsavahimaja saadetakse 2. Viljandi kommunistliku kütirügemendi 1. kompanii A. Jänese juhatusel metsi mööda Soldino raudteejaama juure raudteed purustama, et valgete evakueerimist Narvast takistada ja valgete soomusrongesid saada, ühtlasi oli sm. Jänesel ülesandeks telegrafi ja telefoni traadid läbi lõigata mitmest kohast ning postid maha saagida. Peale ülesande täitmist pidi 1. kompanii rügemendiga ühinema. Kompanii saab oma ülesandega hakkama, — ta rikub raudtee ja traatside juhed raudtee ääres.

Rügement ise liigub Kulgu sihis edasi. Kell 0700 rügemendi eelosad, tulles välja metsast, mis Kulgust meetrit 500 lõunapool, satuvad kolonel-leitnant Kunnuse salga tule alla, tõmbuvad metsa tagasi ja mööduvad Kulgust metsi mööda läänest. Selles näibki peituma põhjus, miks 2. Viljandi kommunistlik kütirügement kaldus kõrvale eelmisel päeval otsustatud liikumissuunast Kulgu kaudu: Kulgul oli vastane ees ja kallaletung 3 kilomeetri ulatusel, pikki Kreenholmi vabriku rajooni, võis kaotada ootamatuse; võis ühtlasi muutuda kaotusrikkaks ja aegaviitvaks tänavavõitluseks kaugel Narva linna südamest.

Vahepeal oli lahing Jaanlinna ees alanud, kaitsjate tähelepanu oli pööratud rindele, Narva linn oli vaenlase suurtükiväe all ja 2. Viljandi

kommunistlikul kütirügemendil läheb korda tähelepanematult koguneda Paemurru metsa. Sealt avaneb viljandlasile huvitav pilt: otse nende ees — Narva linna panoraam, millest neid eraldab veel ainult 500—600-meetriline lage külmanud väli; poolpõiki paremalt 1000 meetri kauguselt paistavad Keenholmi vabriku punased kasarmud puiestega ja Jaanlinna poole tulistav Saksa patareid, mis asub positsioonil Kreenholmi väljal, vabriku põhjapoolse bloki läheduses seljaga viljandlaste poole. 2. Viljandi kommunistliku kütirügemendi komissar A. Jea kirjeldab seda silmapilku järgmiselt:

„Linn põles mitmest kohast. Teisel pool kuuldus püssi- ning kuulipildujate pragin. Meeleolu oli ülisõjakas ning kütidele paistis, nagu oleks Narva juba meie. Siin nõudis sm. Sihver Eesti revolutsioonilise komitee nimel pealetungimist. Tema enese korraldusel oligi esimene pataljon ahelikus ning liikus linna poole üle Joa välja.”

Vaenlasele ligem väeüksus — saksa kahesuurtükiline patareid Kreenholmi väljal — ei aimanud seljatagant ähvardavat hädohtu.

Patareid tulistas Jaanlinna ette. Kella 0900 paiku hakkasid patareid juures vinguma püssikuulid. Esialgu sellele ei pööratud erilist tähelepanu — arvati, et on tegemist juhuslikkude kaugete kuulidega Jaanlinna eest. Pea kostsid aga paugud lähedaist vabrikutöölise elumajadest (blokkidest) — nähtavasti kohalikud punased arvasid, et on tulnud paras moment abistada Jaanilinnale kallaletungivaid seltsimehi. Patareid peal saavad 2 sakslast surma ja 3 haavata, suurtükid ajutiselt katkestavad tule ja meeskond otsib omale varju suurtükikilpide ja lähemate majaseinte taga. Sakslased reageerisid sellele karmilt: patareid ohvitser teeb korralduse ja kahtlaisesse akendesse lendavad käsigranaadid. See mõjub. Patareid asub uuesti tööle.

Varsti aga kuulide vingumine patareid positsioonil tiheneb. Paugud kostavad kuskilt Paemurru poolt. Pööratakse ümber ja Paemurru metsa serval nähtakse tihedaid ahelikke liikumas patareid poole. Mõni minut kaob pinevas vaikuses. Kõikide silmad, binoklitega ja ilma, kiinduvad Paemurru metsa poole. Olukord tundub väga tõsisena. Patareid peal olev ohvitser informeerib telefoniga 405. rügemendi ülemat ähvardavast ohust ja palub kiiret abi, kutsub välja patareid kaitse (45 saksa jalaväelast kahe kerge kuulipildujaga), mis asub kuskil raudteejaama rajoonis, saadab ratsakäskjala linna, ülesandega juhatada patareid abiks tänavail leiduvad vabad mehed. Suurtükid keeratakse ümber ja patareid avab umbes 800 meetri kauguselt tule uue vastase pihta. Esialgu lastakse šrapnellidega. Kui vaenlane veelgi patareid poole nihkunud, läheb patareid kartetšitule peale üle. Meeskond töötab haruldase rahuga. Tuuakse välja üks kerge kuulipilduja ja seatakse laskevalmis lähedal oleva liivahunniku taha patareid vasakul tiival. Aeg näitab 0940.

Abi jõuab kohale. Kreenholmi puiesteelt, patareidst meetrit 300 paremal, kostab kuulipilduja ragin. Sinna on jõudnud patareid kaitse — 45 meest kahe kerge kuulipildujaga ühe ohvitseri juhatusel 405. Saksa rügemendist ja salkkond eestlasi, koosseisus 7 ohvitseri ja 32 sõdurit. Sakslased ja eestlased asuvad kraavis, kuulipildujad tulistavad üle asfalteeritud kõnnitee.

Tuli, avatud võrdlemisi kaugel maa pealt (800—1000 meetrit), ei avalda silmanähtavat mõju vaenlase peale. 2. Viljandi kommunistliku kütirügemendi ahelikku edasitung muutub küll aeglasemaks, kuid järkjooksudega vaenlane jätkab oma liikumist patarei ja Uusküla suundades. Külmanud põllul paistavad selgesti silma 7—8 ahelikku.

Sakslaste leitnant eraldab oma salgast 15 meest ja saadab nad ühe kuulipildujaga vaenlasele Uuskülla vastu, käsuga haarata vastase pahemat tiiba ja võtta ta külje pealt flankeeriva kuulipilduja tule alla; kohaletulekust anda märku valge raketiga, mille järele siis kogu salk pidi vaenlasele kallale tungima. „Kui bolševikud hakkavad metsa tagasi valguma, siis takistada seda küljepealt kuulipildujatulega. Niitke nad kõik maha!” lõpetab leitnant oma korralduse minevale allohvitserile.

Eraldatud salkkond sakslasi jookseb raudtee kaubamaja aitade varjul määratud kohtadele ja varsti tõuseb valge rakett. 8 sakslast asuvad Uusküla lõunapoolsele servale, neile seltsivad seal 8 kaitseliitlast. 7 sakslast ühe kuulipildujaga asuvad paemurru aukudesse raudtee rajoonis, Nobeli petrooleumitsisterni juures, kuhu kogutud ka 16 kaitseliitlast (nende hulgas 1 ohvitser) ja 12 kooliõpilast.

Paemurru august panevad sakslased ja eestlased püssi- ja kuulipilduja tulega vaenlase edasitungi Uusküla suunas seisma, tabava kuulipilduja tule all vaenlase vasak tiib taandub Paemurru metsa põhjaservale ja sealt edasi ta enam ei pääse. Selle vastu saksa patarei suunas on vaenlane vahepeal nihkunud juba Paemurru metsa ida- ja kaguservast enam kui poole kilomeetri võrra idapoolsele ja tema esimesed ahelikud on jõudnud Uusküla lõunaserva kõrguseni.

Saksa soomusrong seisab malmivabriku kohal, kuid majad segavad teda tulirelvadega lahingust osa võtmast. Liivakottidega „soomustatud” harilikule vagunile asetatud väljasuurtükist pole võimalik külje peale lastagi.

Saksa leitnandi käskluse järele läheb vastulöögile Kreenholmi puiesteel olev saksa-eesti salk. Saksa kergekuulipilduja liigub kaasa. Minnakse edasi kiirsammul ja püsti, vaatamata vaenlase püssi- ja kahe kuulipilduja tulele. Vastase kaks rasket kuulipildujat (asuvad põllu peal, sügava kraavi veerul) tulistavad vastu, kuid valesti hinnatud kauguse tõttu jookseb kuulide juga esmalt lähenevate eestlaste ja sakslaste ette, pärast jälle üle nende peade. Uusküla poolt on kuulda saksa kuulipilduja raginat. Patarei laseb veel viimased paugud ja vaikib, nähtavasti, et mitte tabada Kreenholmi välja mööda liikuvaid oma mehi, kes varsti jõudmas vastase lähedusse. Läheda maa pealt algab püssi- ja kuulipildujalaskmine. Uusküla lõunaserval asuv sakslaste salk pillub käsigranaate.

Vaenlane jookseb tulnud teed metsa poole tagasi, saksa flankeeriv kuulipilduja teeb sealjuures viljandlaste ridades puhta töö. Põllu peale jäävad maha ka kaks vastase rasket kuulipildujat, üks kraavis, teine laetud ja pooleldi tühjendatud lindiga kraavi lähedal oleval künkal. Laskmine hakkas lõppema. Kostavad veel üksikud paugud. Väljal on rohkesti surnuid ja haavatuid. Ühes kohas on niidetud maha terve ahelik, nähtavasti samast

saksa kuulipildujast punaste tiiva peal Uusküla ja Paemurru vahel. Haavatute vastu on sakslased armunud: enamiku neist lasevad püssidest maha või torkavad täakidega surnuks. Seejuures vannuvad, et bolševikud olevat lepinguvastaselt ja äraandlikult neile kallale tunginud.

Surnute hulgas oli ka Jaan Sihver ja üks sõduririides naiskütt Marie Kersmann.

Selles lahingus kaotas 2. Viljandi kommunistlik kütirügement 83 meest surnutena (nende hulgas 14 komandöri) ja 30 meest haavatutena (nende hulgas ka rügemendi ülem Ed. Teiter).

Kaitsjate kaotused olid järgmised: surnuid — eestlasi 2 ja sakslasi 2 (mõlemad patarei peal), haavatuid — eestlasi 1 ja sakslasi 7 (neist 3 patarei peal).

Kreenholmi lahing lõppes kell 1130 ränga kaotusega 2. Viljandi kommunistlikule kütirügemendile.”

Nii kujunes olukord keskpäevaks järgmiseks:

1. Narva jõe paremal kaldal, Jaanlinna ees, varises vaenlase pealetung kokku;
2. Narva jõe vasakul kaldal, Kreenholmi lahingus, sai 2. Viljandi kommunistlik kütirügement ränga löögi, maha jättes kuulipildujaid, surnuid ja haavatuid põgenes ta tulnud tee suunas;
3. Soldino jaama suunas tegutsev vaenlase 60-meheline salk, kellel õnnestus küll rikkuda traatsidet ja raudteed, taandus lõuna suunas metsa, kus ta hiljem aeti laiali.

Üldiselt võib tähendada, et vaenlase pealetung Narva linnale igas suunas löödi tagasi ja esialgne kriitiline seisukord sellega keskpäevaks likvideeriti. Hoolimata aga kõigest sellest tekkisid varsti uued sündmused Narvas ja Narva-Jõesuus, mis tõid otsustava pöörde lahingkäigus vaenlase kasuks.

Kell 1110 jätavad sakslased Jaanlinna-eelsed kaevikud maha ja asuvad tagapoole, sildadele lähemale. Eestlased jäävad esialgu veel edasi eellinile.

Punased koondavad patareidest tule sildadele, kuna sakslaste suurtükid samal ajal vaikivad, sest neid hakatakse ära viima. Jaanilinnas põlevad mõned majad.

Kell 1320 teatavad sakslased, et nad varsti lahkuvad linnast ja kell 1600 sillad Narva jõel lasevad õhku. Kella 1400—1500 vahel taanduvad sakslased Narva jõe vasakule kaldale. Saadud teate põhjal sakslaste taandumisest otsustatakse ka meie osad kell 1600 tõmmata tagasi ja asuda Narva jõe vasakule kaldale kaitsele. Sakslased ei pea aga esialgsest sildade õhkulaskmise ajast (kell 1600) kinni ja teatavad, et nad sildade õhkulaskmise viivad läbi juba kell 1500. Et seda takistada enne meie osade ületulekut, ruttab I pataljoni ülem, kapten Liivak, sillale, kust parajasti sakslaste salk üle sammub. Kapten Liivak pöördub palvega Saksa majori poole, kes juhib taandumist, et sildade õhkulaskmisega viivitataks kuni kella 1600 nagu see varem on kokku lepitud. Algab kauplemine. Saksa major lubab 20 minutit kannatada. Selle vähese aja jooksul ei jõua aga kõik meie osad tulla üle Narva jõe ja kapten Liivak palub veel 15 minutit oodata. 5 minuti pärast aga

lasevad sakslased õhku raketid ja see on signaaliks — kõik Narva jõe sillad lendavad kell 1525 õhku.

Meie ei suutnud tuua kõiki mehi selleks ajaks üle Narva jõe. Jaanlinna poolele jäi maha osa kuulipildujate komandost 2 kuulipildujaga, üks rühm 1. kompaniist ja mõned kooliõpilased-kaitseliitlased. Suuremal osal mahajäänuist õnnestus pääseda üle jõe mööda silla rususid, vähem osa tuli aga teisele kaldale lootsikutega. Ainult kuulipildujaid polnud võimalik kaasa tassida. Et neid vaenlasele mitte saagiks jätta, leitakse neile vaikne säng Narva voogude sügavuses — nad uputatakse jões.

Pärast sildade hävimist ja esialgset taandumist asutakse kaitsele Narva jõe vasakul kaldal, kus vaenlasele organiseeritakse uus vastupanu. Kuid ka siin on võimatu püsida, sest seisukord põhja pool Narva linna — Narva-Jõesuus — oli raskeks kujunenud. Vaenlane oli seal dessandi maale saatnud ja ähvardas nüüd meie taandumisteed Narvast Jõhvi peale ära lõigata. Narva-Jõesuu langemine sündis järgmiselt.

Dessant Narva-Jõesuus 28. novembril. Narva vallutamise operatsiooni Vene väejuhatuse kavatses abistada dessandi maalesaatmisega Narva-Jõesuus. Dessantsalga koosseisu kuulus umbes 500 meest kahel laeval miiniristlejate „Spartaki” ja „Avtroili” ning ristleja „Olegi” kaitsele. Dessantsalgale oli konkreetseks ülesandeks, randudes Narva-Jõesuus, vallutada edasi tungides Narva sihis Riigiküla ja ehitada Narva-Jõesuus pontoonsild üle Narva jõe.

Et laevadel polnud kaasas paate dessandi maalesaatmiseks, otsustati kaubalaevadega, millel olid dessantosad, otsekohe Narva-Jõesuu sadamasse sisse sõita, mis ka kell 1200 sündis. Kell 1230 olid dessantosad juba maal.

Sakslased ei avalda mingisugust vastupanu. Üks osa neist taandub Mereküla suunas, kuna teine osa (umbes 120 meest) purustab ja rikub oma relvad ning langeb vangi.

Kohalik kaitseliidu salk noorem-leitnant Rømmeli juhatusel taandub Mereküla suunas.

Randunud dessantosadest üks madruste kompanii moodustab Narva-Jõesuu garnisoni, kuna kaks kompaniid saadetakse Riigikülasse, kuhu nad jäävad kuni 29. novembrini. Pontoonsild jääb ehitamata.

Jõesuhu jäänud kompaniist saadetakse luurpatrull Merekülasse ja Riigiküla salgast — Peeterristile ning Narva. Mereküla patrull leiab Mereküla tühja olevat ja tuleb Jõesuhu tagasi. Peeterristile väljasaadetud patrull võtab seal 10—15 sakslast vangi. Need olid üksikud lahkujad Narvast, kelle käest saadakse ka teada Narva mahajätmisest. Riigiküla—Narva patrull läheb kuni Siiversti tikuvabrikuni ja tuleb sealt Riigikülla tagasi.

Dessandi üksikasjalist tegevust kirjeldab ja üldist olukorda valgustab „Proletaarne revolutsioon Eestis” nr. 3 (4) lk. 37—38 järgmiselt:

... „Peeterristil saadud vangid rääkisid, et sakslased Narvast lahkunud, õhtul pimedas läks Peeterristist läbi suurtükipatarei ja kuulipildujate komando.

Otsustasime Narva—Tallinna maanteele Peeterristi kiriku ligi minna pimedas kuulipildujate ja suurtükkide haaramiseks.

... Läksime ühe rooduga tugeva sakslaste salga vastu ja see ei võinud anda oodatavaid tagajärgi. Saagiks saime siiski ühe kuulipilduja. Eeluure, 13 meest, kohtas Peeterristi majade vahel Narvast põgenenud sakslasi (8—10 meest), kellega väike kokkupõrge oli. Kui luure nende juure jõudis, vahetasid sakslased parajasti oma väsinud hobust ja üks sakslastest viskas meid käsigranaadiga. See kukkus nende endi sekka ja vigastas kahte surmavalt. Pärast seda kadus vastane pimedusse. Natukese aja pärast anti eemalt pimedusest kokkupõrkamise koha peale tuld mõnestsajast püssist korraga. Nagu pärastpoole kuulsin, olnud laskjad Narvast taganejad Eesti sõdurid, kes kokkupõrke ajal lähedal puhkasid. Sellega oli kavatsus nurja läinud. Narva poole liikumine jäi seisu. Peale selle sammus rood Riigile tagasi.

... Ei ole küll tähtis kirjeldada seda kahenädalast elu Narva-Jõesuus. Meie paigalseismist õigustati sellega, et:

1. mõte oli uut dessanti maale saata veel teises kohas (Kundas—Aseris) ja et 2. oli tarvis salk talveriietesse panna. Pidasime ka väikest ühist reaõppust. Sellest suurt välja ei tulnud, sest mehed arvasid, et „seda ei olla sugugi tarvis“.

... Esimest kahte nädalat pärast Narva vallutamist võiks vist eksimata nimetada sõjaliselt passiivseteks nädalateks. Juhatuse esiplaanil näisid (nii paistis pealtvaatajaile) olema ainult miitingud, miitingud ja miitingud.

... See juhtimise halvatus ei jätnud oma mõju avaldamata ka liinil olevate väeosade peale. Mitte ainult kättesaadud edusammude arendamine ei jäänud soiku, vaid ka enesekaitsest ei hoolitud tarvilikult. Selle oletuse tõenduseks olgu üks juhtumine — Vaivara mägedest, kus ainult juhused aitas seisukorda päästa. Dessantsalgast Vaivara ümbrusesse loomatoidu muretsemiseks saadetud paar seltsimeest sattusid juhtumisi valgete soomusrongi dessandi peale, kes neid tulega „tervitasid“. Õnneks olid meie mehed ratsahobustega. Kihutasid Vaivara mõisa ja teatasid juhtumisest polgu (3. Tartu polgu) komandörile. Nii saigi seisukord päästetud ...”

Narva mahajätmine. Kuigi oli tehtud korraldus Narva jõe vasakul kaldal kaitsele asumiseks, puudus siiski lootus selle edukusse. Eriti raske oli mõnesaja vilumatu ja väsinud sõduri ja kaitseleitlasega Narva linna külje all vaenlasele anda uut lahingut just seetõttu, et Narva-Jõesuus maaletulnud punaste dessantosad ähvardasid ära lõigata ühendusteed seljatagusega. Polnud ka mõtet riskeerida ja ohverdada neid väheseid mehi, kes vaenlasele vastu ruttasid idarajale.

Meil oli tarvis võita aega, sealjuures end mitte lastes hävitada, et võidetud aja kestes viia läbi seljataguses kaitsejõudude organiseerimise töö, ja seepärast, arvestades täiesti õigesti olukorda, annab diviisiülem kindralmajor A. Tõnisson 28. novembril kella 1500 paiku 4. jalaväe rügemendi ülemale ja Kaitseleidule taandumiskäsu.

Taandumine Narvast otsustati läbi viia kahes suunas:

1. Tallinn—Narva maanteed mööda Repniku mõisa — 4. rügemendi staap ühes rügemendi ülema kolonel A. Seimaniga, I pataljon kapten Liivaku juhatusel, suurtükiväelaste salk ja Narva Kaitseliit alam-kapten H. Laretei juhatusel;

2. raudteed mööda Auvere jaama — 4. rügemendi II pataljon kolonel-leitnant Kunnuse juhatusel ja Tallinna kooliõpilaste salk.

I pataljon ühes rügemendi voriga lahkus Narvast kell 1800. Peeterristi kiriku juures olid Narva-Jõesuus maaletulnud punased madrused taanduvale pataljonile juba ette jõudnud. Pärast lühikest tulevahetust löödi punased Peeterristilt välja ja hilja õhtul jõuti Repniku mõisa. Raudteed mööda taandunud osad ööbisid Auvere jaamas. Narvast lahkunud sakslased olid ööd Vaivaras.

29. novembri hommikul tulid vaenlase väesalgad ilma vastupanu leidmata meie poolt eelmisel päeval mahajäetud Narva linna.

29. novembril eesti revolutsiooniline komitee otsustas kuulutada Eesti sotsiaalseks nõukogude vabariigiks. Ametlikuks vabariigi nimetuseks sai Eesti Tööraha Kommuna, mille ülimaks valitsuse asutiseks oli nõukogu. Nõukogu koosseis oli järgmine: esimees — Jaan Anvelt, kes juhatas ühtlasi ka Eesti sõjaväeasju; rahvamajanduse juhataja — Hans Pöögemann; hariduse juhataja — Artur Vallner; rahvusvahelise läbikäimise juhataja — Johannes Mägi; nõukogu asjaajaja — Johannes Käspert. Kõik eesti revolutsioonilise komitee asjad läksid üle eesti töörahva kommuuni nõukogu kätte.

Samal päeval, s.o. 29. novembril, avaldab eesti töörahva kommuuni nõukogu manifesti kogu Eesti linna ja maa töörahvale, milles eesti töörahva kommuun tühistab Eesti Ajutise Valitsuse ja kuulutab Eestis uuesti jõusse töörahva nõukogude valitsuse.

Avaldatud manifestis huvitavad meid peamiselt „Eesti töörahva nõukogude valitsuse” õiguslikud alused.

Meie teame, et enamlased 1917. a. sügisel vägivaldselt võimu haarasid endi kätte. Olles võimul, said enamlased Asutava Kogu valimistel aga kõigest umbes 1/3 antud häältest. Nähes, et enamus nende käest ära libiseb ja rahva tahe ei poolda enamlikku hirmuvalitsust, katkestasid nad valimised ja asusid vägivalla diktatuuri teele. Leides revolutsioonilistelt Vene vägedelt laialdast toetust, oli neil ka täieline võimalus oma diktatuuri maksma panna. Järgnevad sündmused Saksa okupatsiooni näol paiskasid eesti aktiivsemad enamluse juhid Venemaale. Juhtidega kaasaminejaid „reamehi” ei olnud aga kuigi palju. Venemaal asusid eesti enamlased rahvuslike punaväeosade korraldamisele. Organiseerudes pikemat aega, said nad kokku sõja esimesiks päeviks vaevalt 2—3 rügementi mõnesajamehelise koosseisuga. Tallinnas, V. Kingissepa enese andmeil, olnud tol ajal üldse umbes 5000 klassiteadlikku töolist, millest tema aga enamiku ütleb olevat Eesti iseseisvuse pooldajaid. Järelikult võis enamlusele „kindlate” meeste arv siin kõikuda paari tuhande ümber. Kui siia veel juure arvata välispool Tallinna asuvad enamlased, saame arvu, mis Eestis kuidagi ei tõuse kümne tuhandenigi. Järelikult ei või

„Eesti töörahva nõukogude valitsuse” õiguslikest alustest, rahva enamuse tahtest, juttugi olla. Eesti enamlased pidid asuma uuesti vägivalla teele, nagu see oli sündinud 1917.—1918. a., et pääseda võimule ja püsida võimul. Et aga enamlaste väikesel kildkonnal võimutahtjail endal polnud reaalselt jõudu, millega ta oma tahte oleks võinud Eesti rahvale peale suruda, pidi seda leitama kustki mujalt. Ja seda tegelikku jõudu polnudki vaja kaua ja kaugelt otsida. Juba esimesest sissetungikatses Eestisse 22. novembril võtsid osa Vene väeosad. Samuti esinesid Vene väeosad ka 28. novembri lahinguis. 8. detsembril teatab aga ülevenemaaline kesktäidesaatev komitee oma dekreediga eesti nõukogude valitsusele juba ametlikult ja avalikult muuseas järgmist:

„Vene nõukogude valitsus kohustab kõiki Eestimaaga kokkupuutuvaid Vene nõukogude vabariigi sõja- ja kodanlikke võime igasugust abi andma Eestimaa nõukogude valitsusele ja sõjaväele tema võitluses Eestimaa vabastamiseks kodanluse ikke alt.”

See Nõukogude Vene „igasugune abi” oligi selleks tegelikuks jõuks, kes sõda alustas, sõda pidas ja mõlgutas maailmarevolutsiooni ideid ning Eesti rahva, kellele olid võõrad ja vastuvõtmatud enamluse ideed, pidi suruma enamluse vägivallavalitsuse, enamluse diktatuuri, alla.

Eesti rahvas astus paljaste kätega võitlusse oma iseseisvuse ja vabaduse kaitseks. Narva langes. Algas katteoperatsioonide ajajärk. Algas eesti maleva esialgne taandumiskäik idarajalt Põhja- ja Lõuna-Eestis. Ei kustunud aga võitlusihha eesti parimate poegade ja rahvajuhtide südameis. Mida lähemale jõudis hädaoht, seda suurima innuga asuti kaitsejõudude korraldamisele ja juba varsti sammus Eesti malev tihedais ridades vastu sissetunginud vaenlasele.

Eesti vägede taandumine Põhja-Eestis — Virurindel.

(Skeemid nr. 4 ja 5)

Võitlused Oru jaama–Konju–Künnapuu joonel 30. nov. Kuni 6. dets.
29. novembril kell 0700 jätkas 4. rügement taandumist, Vaivara juures asuda kaitsele. Kell 1100 ilmus Sillamäe kohal merele vaenlase sõjalaevu. Dessandi kartus närveeris mehi ja rügemendi ülem andis käsu taandumiseks Vaivara jaama. Seal ühines 4. rügemendiga 5. rügemendi 1. kompanii ja seltsis liiguti nüüd Oru jaama, kust osa mehi rongil, osa jalgsi läks Jõhvi.

30. novembril antakse käsk asetuda kaitsele Oru jaama—Konju—Künnapuu joonele järgmiselt:

1. Oru jaamas — 5. rügemendi 1. kompanii ühe kuulipildujaga (alam-kapten Jürgensoni juhatusel) ja
2. Konju—Künnapuu joonel — 4. rügemendi osad, 5 kompaniid ja 5 kuulipildujat (kapten Liivaku juhatusel).

Rügemendi ülem kolonel A. Seiman asub Jõhvi.

1. detsembril jõuab Oru jaama meie esimene soomusrong (Joh. Pitka ja

kapten K. Parts) kahe suurtüki ja 13 kuulipildujaga.

2. detsembril sõidab soomusrong Vaivara jaama. Sealt edasi liikudes võetakse soomusrong Vaivara kõrgustikult tulega vastu. Väljasaadetud dessantsalkade katsed vallutada Vaivara mõis ebaõnnestuvad. Soomusrong liigub edasi Auvere jaama suunas, mille peale avatakse meie suurtükitali, kuid olles ilma jalaväe toetuseta pöörduakse tagasi Jõhvi.

Pealetung Vaivara vallutamiseks Oru jaama–Künnapuu joonelt 3. dets. 2. detsembril annab Viruväerinde juhataja kindral-major A. Tõnisson käsu 3. detsembril alata üldine pealetung ja vallutada Vaivara mõis. Asudes 3. detsembril pealetungile vallutab soomusrong, toetatuna 5. rügemendi 1. kompanii ja 4. rügemendi alam-kapten Leiburgi 50-mehelise salga poolt, Vaivara jaama. 4. rügement tungis edasi kuni Türsamäe mõisani. Seal lõppesid meestel padrunid ja õhtuks oldi sunnitud endistele seisukohtadele taanduma. Et punased võisid meie soomusrongile nüüd seljataha tungida, pöördus ka soomusrong õhtul tagasi Oru jaama. Teel oli kokkupõrge rongi poolte vahel, kus esimese suurtüki platvorm purustati ja mitmed vagunid vigastati. Kapten Leiburgi salk saadeti parema tiiva kaitseks Rikandi tallu.

Oru–Künnapuu joone mahajätmine. 5. detsembril ilmusid merele 2 enamlaste sõjalaeva ja avasid tule Jõhvi jaama ja alevi, Oru ja Toila losside, Voka mõisa ja mereranniku peale. Päeva jooksul tungisid punased korduvalt Konju küla peale. 4. rügemendi 1. kompanii jättis isegi kord Konju maha, kuid 5. kompanii kaasabil löödi punased sealt uuesti välja. Õhtuks jäime oma endistele seisukohtadele. Samal päeval pommitas vaenlane merelt Aseri tsemendivabrikut.

6. detsembril kell 1050 algasid punased üldist pealetungi, mille tagajärjel meie osad taandusid ja asusid kaitsele 7. detsembril Vasavere küla—Jõhvi jaama—Edise—Kukruse—Järve joonele, maha jättes julgestusosi vaenlasepoolsetesse taludesse. 5. rügemendi 1. kompanii saadeti vasaku tiiva kaitseks Ontika mõisa.

7. detsembril tulid punased Vasknarva juures üle Narva jõe, meie kaitseliitlasi sealt välja tõrjudes. Seega oli kogu Narva jõe joon vaenlase kätte langenud.

Kokkuvõte. Novembri lõpul kujunenud olukorra juures, kus meil vaenlase arvulisele ja tehnilisele ülekaalule oli vastu panna ainult vähesel arvul sõdureid ja kaitseliitlasi, kellest paljud isegi ilma relvadeta, oli Narva langemine ja sellele järgnev taandumine möödapääsmatu. Kaitsele asumise katse Vaivara juures oli tingitud soovist võimalikult visalt vastu panna, et sellega aega võita väeosade korraldamiseks seljataguses, kuid äärmuseni väsinud ja pealegi veel väikese koosseisuga polnud see võimalik. Olukord nõudis vaenlasest lahtikiskumist ja tema hoopide alt väljatulekut, et mehi vähegi korraldada, ja seepärast oli ka taandumine Oru—Künnapuu joonele õigustatud.

Oma nõrkade jõududega, laialipaisatuna võrdlemisi suureulatuslikul rindel, poleks meie passiivselt kaitsedes kaua suutnud püsida vaenlase löökide all. Oli tarvis väikeste salkadega aktiivselt tegutseda, punaste hulgas sünnitada segadust ja sellega raskendada ja pikendada ta edasiliikumist; seepärast olid ka soomusrongi tegevus 2. detsembril ja pealetungikatse 3. detsembril täiesti olukorra kohased.

Vaenlase tegevus pärast Narva vallutamist oli äärmiselt loid. Vaatamata sellele, et punased juba 28. novembri lõuna ajal Narva-Jõesuus maale saatsid suurema dessantsalga, ei suutnud nad 4. rügemendi taandumisteed ära lõigata. Samuti ei teinud nad katset 4. rügemendi järgmisel päeval jälitada, ehk neil küll ratsaväeosi oli käepärast. Alles 1. detsembril, kolmandal päeval pärast Narva langemist, ilmub uus käsikiri punasele 6. diviisile, mis väeosadele seab pealetungiülesanded ja 5. detsembril, s.o. alles 7-dal päeval pärast Narva langemist, teevad punased esimese tõsise katse edasitungimiseks. Oma tegevusetusega võimaldas vaenlane meile kuni 6. detsembrini püsida Oru—Künnapuu joonel.

Jõhvi langemine 8. dets. ja taandumine Purtse jõe joonele. 8. detsembri hommikul alustas vaenlane Tallinn—Narva maantee ja raudtee sihis pealetungi Jõhvile. Kuigi vaenlase esimesed pealetungikatsed löödi tagasi, olid 5. rügemendi kompaniid, kellede juht al.-kaptan Jürgenson Kõrve kõrtsi juures surma sai, hiljem siiski sunnitud Jõhvi poole taanduma. Vahepeal kohale jõudnud soomusrong ei suutnud seisukorda ka enam parandada ja kella 0900 paiku andis kolonel A. Seiman käsu asetumiseks Puruküla—Sompa jaama—Perivere—Järve mõisa joonele. Kell 1100 löödi 4. rügemendi 4. kompanii Järve mõisast välja. Selgus, et 5. rügemendi 1. kompanii, kes öösi Ontika mõisa pidi vallutama, seda polnud teinud, millega punastel avanes võimalus takistamatult haarata meie kaitsekorra vasakut tiiba.

Järve mõisast liikus vaenlane edasi Kohtla jaama sihis, s.o. teostas meie vasaku tiiva haaramist edela suunas. Kell 1400 lüüakse 5. rügemendi 2. ja 5. kompanii lõuna pool raudteed Tammiku mõisast ja Kahula külast välja. Haaratuna mõlemalt tiivalt taanduvad meie osad Sompa jaama, kus soomusrongi kaitsel liigutakse kuni Kohtla jaamani ja sealt sõidetakse rongil Püssi jaama. Alam-kaptan Leiburgi salk, kes asus kaitsejõudude paremal tiival, Vasavere külas, ei suutnud peajõududega ühineda ja jõuab suure hilinemisega Sompa jaama, kus ta satub vaenlase tule alla, — ta taandub jaamast välja ja järgneb meie võitlusgrupile metsi mööda lõuna pool raudteed Püssi jaama sihis.

Vaenlase jõudude suur arvuline ja tehniline ülekaal, meie nõrkade osade äärmine väsimus, 5. rügemendi 1. kompanii hilinemine temale määratud asukohta — Ontika mõisa — jõudmisega, mistõttu meie kaitsekorra vasak tiib jäi lahtiseks, mis võimaldas vaenlasele seda haarata — need on peamised põhjused, mis välja kutsusid meie taandumise Jõhvi alt Purtse jõe.

Võitlused Purtse jõe joonel 9. dets. Taandumine Purtse jõe joonelt Sonda jaama ja Rannaküla joonele. 9. detsembri hommikul asetsevad meie osad Purtse jõe joonel järgmiselt:

4. rügement — Maidla mõisa, Püssi jaama, Püssi mõisa, Keniko küla joonel; üks kompanii — Varja külas;

5. rügemendi I pataljoni osad — Purtse külas;

Lüganuse Kaitseleit — Liimala külas.

Mererannikul jätkasid punased pealetungi ja 9. detsembril kell 1000 löödi 4. rügemendi kompanii välja Varja külast, kust ta esialgu taandus Liiva kõrtsi juure, kuid punaste surve all kell 1230 ka sealt lahkus ja asetus Purtse jõe silla juure. Punased, avades suurtükiväe Püssi mõisa ja Purtse küla peale, asusid üldisele pealetungile ja sundisid meie osi ka Purtse jõe joonelt taanduma (9. dets.). Diviisi ülemalt oli taandumise korraks korraldus, asuda kaitsele Rannaküla juure. Seda käsku ei suudetud aga täpselt täita. Suurem osa 4. rügemendi koosseisust (3., 4. ja 5. kompanii) liikus Sonda jaama, kuhu ka soomusrong asetus.

Diviisiülemalt kindral-major A. Tõnissonilt saadud käsu täitmiseks, asuda kaitsele Rannaküla juure, jäetakse soomusrong ja 4. rügemendi läbikäijate komando Sonda jaama, kuna teised 4. rügemendi osad alustavad liikumist Sonda—Aseri tsemendivabriku raudteed mööda Tallinna maanteele Rannaküla juure, kuhu ka 10. detsembri hommikul jõutakse.

Alam-kapten Leiburgi salk, liikudes lõuna pool raudteed, jõuab Püssi jaama, kuid ka siin selgub, et jaam on juba punaste käes. Kohalikelt elanikelt meie taandumisest teada saades liigub alam-kapten Leiburg lõuna poole, et üle Sirtsu soo pääseda Rakveresse.

10. detsembril jõuab Rannakülla 1. ratsarügemendist üks eskadron (ilma hobusteta). Eskadron asetatakse kaitsele Rannaküla idaservale.

Rannaküla lahing 11. dets. 11. detsembril kell 0300 algab vaenlane pealetungi Rannakülale, kuid lüüakse tagasi. Kell 0630 kordavad punased uuesti kallaletungi ja vallutavad Kestla küla. Vaatamata sellele, et meie kuulipildujad öise käre külmaga tõttu lakkavad töötamast, püsivad sõdurid ja värske eskadroni meeskond kohal. Vaenlase suurtüki- ja kuulipildujatulele vastati meie poolt ainult püssitulega. Kell 0815 õnnestub vaenlasel vallutada Rannaküla esimesi maju, kuid meie osad peatuvad järgmiste majade juures, organiseerides siin vaenlasele uue vastupanu. Mererannikul tungivad punased aga edukamalt edasi, surudes meie nõrku osi Aseri vabriku suunas. Et rannikul vaenlase edasitungimist peatada, saadetakse sinna Koogu mõisas varus olev 4. rügemendi 1. kompanii, kes asub kaitsele Aseri vabrikust ida poole.

Sel ajal ilmub rindele meie suurtükiväe esimene üksus — 1. suurtükiväe rügemendi 3. patarai I rühm alam-kapten H. Laretei juhatusel. Sidevahendite puudumisel ei suudeta aga suurtükiväel tarviliselt juhtida.

Kella 1100 paiku avavad kohalikud punased töölisel Aseri vabrikust tule meie osade (4. rüg. 1. komp.) pihta seljatagant, mille tagajärjel 4. rügemendi

1. kompanii igast küljest satub vaenlase tule alla ja eraldatakse meie teistest üksustest. Korra jaluleseadmiseks saadetakse välja 5. rügemendi 4. kompanii. Vahepeal hakkavad meestel lõppema padrunid. Korraldatakse padrunite järeletoomist Sonda jaamast veduriga, kuid Härjapää küla kohale jõudes satub vedur padrunitega vaenlase suurtükitle alla ja pöördub ülesannet täitmata tagasi. Laskemoona lõppedes algab taandumine Rannaküla juurest, mispärast ka 5. rügemendi 4. kompanii kutsutakse tagasi. 4. rügemendi 1. kompanii, kes ühenduse meie võitlusgrupiga on kaotanud, taandub Kalvi mõisa.

Kaitse korraldamine Kunda jõe joonel. Rägavere lahing 15. dets. Rakvere langemine. Samm-sammult taandudes pärast ebaõnnestunud Rannaküla lahingut asusid meie osad 15. detsembri hommikuks kaitsele Kunda jõe joonel järgmiselt:

1. Balti pata1jon⁵ (kolonel Weiss — umbes 125 meest ja 10 kuulipildujat) — Roela mõisa—Kulina mõisa—Küti joonel; üks rühm Veneveres.
2. 5. rügement (kolonel-leitnant N. Reeki võitlusgrupp, umbes 680 meest, 4 suurtükki, neist üks kiirlaskja suurtükk — Polli karjamõisa ja 3 vanasüsteemilist suurtükki — Rägavere mõisa juures ja 9 kuulipildujat) — Sooaugu—Nurkse—Polli—Terfeldi karjamõisa joonel;
3. soomusrong nr. 1 (kapten Irv — umbes 146 meest, 13 kuulipildujat ja 1 suurtükk) — raudteel Kunda jõe silla ja Vaeküla jaama vahel;
4. 4. rügement (kolonel A. Seimani võitlusgrupp, umbes 267 meest, 8 kuulipildujat, 4 suurtükki ja soomusrong nr. 2):
 - a. 5. rügemendi I pataljoni kolm esimest kompaniid ühes 2 kuulipildujaga — Rahkla külas, 4. kompanii — 45 meest ja 2 kuulipildujat — Silla kõrtsi juures;
 - b. 1. ratsarügemendi eskadron — 47 meest ja 2 kuulipildujat — Sämi külas ja Silla kõrtsi juures;
 - c. 4. rügemendi ratsakomando — luures ja sidemes;
 - d. 4. rügemendi 2., 3., 4. ja 5. kompanii, — kokku umbes 95 meest ja 2 kuulipildujat — Uhtna mõisa—Kohalamõisa—Vanamõisa küla joonel; 1. kompanii — 44 meest — Kunda külas;
 - e. 2 suurtükki — Kohala külas ja 2 suurtükki — Katkutaguse karjamõisas;
 - g. soomusrong nr. 2 — Kunda raudteeharul.
5. Virurinde (I diviisi) juhatus — rongis Rakvere jaamas.

⁵ Balti pataljonile pandi alus 27. nov. 1918. a., millal sõjaministeeriumi poolt lubati saksa soost kodanikel oma kaitseüksus formeerida. 1. detsembril võeti Rakveres 5. rügemendi koosseisu kolonel Weissi (hiljem Balti pataljoni ülem) „Ratsakuulipildujate komando”, mis mõned päevad varem oli formeeritud kohalikest vabatahtlikest. Samal ajal koondusid balti sakslasist moodustuvad omakaitse üksused Viljandis ja Tartus, ühinedes hiljem Tartus v. zur Mühleni juhatusel koondiseks „Heimatschutz'i” nime all. Operatiivselt allus „Heimatschutz” 2. rügemendi ülemale. Vaenlase survele taandus baltlaste väeüksus detsembris Tallinna suunas. 1. jaanuaril koos 5. rügemendiga tegutsevad baltlaste üksused koondati iseseisvaks pataljoniks — „Balti pataljoniks”. Pataljon jäi I diviisi koosseisu.

Kokku oli Virurindel umbes 1200 meest, 8 suurtükki, 27 kuulipildujat ja 2 soomusrongi.

Vaenlasel oli rindel kindlaks tehtud: 1. Tallinna ja 2. Viljandi kommunistlik kütirügement, 46. ja 47. kütirügement, ratsaväeosad (arvatavasti 2 eskadroni), madruste salk — 400 meest, 2 rasket ja 4 kerget suurtükki.

Juba 14. detsembril tegid 5. rügemendi luurajad kindlaks vaenlase suuremate jõudude koondumise raudtee piirkonda ja lõuna poole — Polli ja Ulvi mõisa ning Miila küla rajooni, mis lubas oletada, et punased sealt lähemas tulevikus kavatsevad asuda pealetungile.

15. detsembril kella 0600 paiku hakkaski vaenlane, 3—4 kompaniid, 5. rügemendi rindel Nurkse ja Mäedaka külade peale tungima, kuid löödi tagasi.

Kell 0730 kordasid punased uuesti kallaletungi vastu 5. rügemendi tiibu kahes suunas:

- a. Nurkse—Kantküla ja
- b. Mäedaka—Vaeküla.

Seisukorra kindlustamiseks saadetakse 5. rügemendi 5. kompanii kahe kuulipildujaga Kantküla poole. Selgub, et vaenlane on juba välja jõudnud Magada külla meie patareini. Mõdrikust kohale jõudnud 6. rügemendi 2. kompanii saadetakse 5. rügemendi vasakule tiivale, kuna 3. kompanii suunatakse Magada küla peale. Vahepeal oli ka vasakul tiival asuv 5. rügemendi 6. kompanii taandunud ja punastele avanud tee Rägavere mõisa peale. Patarei taandub Rakvere suunas.

Vaenlane murdis meie rinde Rägavere mõisa juures läbi, haarates ühtlasi ka meie paremat tiiba. Mäedaka külas olev 5. rügemendi 6. kompanii ja Nurkse külas asuv 5. rügemendi 7. kompanii valgusid laiali. Et vaenlase läbimurret ei suudetud likvideerida, oli edaspidise tegevuse peamiseks eesmärgiks püüe, võimaldada võitlust jätkavaile üksustele raskest seisukorrast välja tulla.

5. rügemendi I pataljon Rahkla küla ja Silla kõrtsi juures löi päeva jooksul tagasi mitu vaenlase kallaletungikatset, kuid erilise surve tõttu oma vasakul tiival alustas ta taandumist kell 1730.

Kella 1500 paiku algavad punased pealetungi 4. rügemendi osadele Uhtna mõisa juures. Saadud käsu põhjal taandub 4. rügement Haljala kiriku sihis.

Kunda küla juures löödi 4. rügemendi 1. kompanii ja soomusrong nr. 2 ühisel tegevusel kaks punaste kallaletungikatset tagasi. Hiljem aga selgub, et umbes kolmekompaniilme vaenlase salk on Kunda vabrikuni välja tunginud, mille järele ka soomusrong ja 1. kompanii oma seisukohad maha jätavad.

Peamiselt Rägavere lahingu ebaõnnestumise tõttu olid meie väed sunnitud Kunda jõe juurelt taanduma.

Meie vägede taandumisega oli otsustatud ka Rakvere saatus — linn jäeti 14. detsembril maha. Meie väed taandusid Kunda jõe juurelt:

1. 6. rügement — Tamna—Torma küla—Risu karjamõisa juurele;
 2. 4. rügement — Kloodi mõisa—Tatruse küla juurele.
16. detsembri hommikul sõitsid meie soomusrongid nr. 1 ja nr. 2 Rakveresse,

kust veel sõjamoona ja püsse ära toodi. Enamlased tulid Rakveresse 16. detsembril kell 1430.

Sõjaline tegevus pärast Rakvere langemist. 17. detsembril jätkas vaenlane kogu rindel pealetungi. Ta vallutas kella 1600 Torma küla. Vaenlase survele lahkusid 4. rügemendi eelosad Põdruse külast. Kell 2000 avas vaenlane suurtükitle Haljala peale ja asus hiljem samas suunas kallaletungile, sundides 4. rügementi taanduma Oonurme—Viitna—Saku saare joonele.

4. rügemendi taandumisega tekkis lõhe 4. ja 5. rügemendi vahel. 5. rügemendi vasak tiib jäi lahtiseks. Selle tagajärjel tõmmati ka 5. rügement tagasi. Ta asetus 18. detsembri hommikul Kaherla küla—Jõepere—Neeruti—Kadrina kirikumõisa joonele. Parema tiiva kaitseks asetus Balti pataljon Väike-Maarja—Porkuni—Lasila mõisa joonele. Soomusrong nr. 2 jäi Kadrina jaama. Väerinde juhatus asus Tapal.

5. rügemendi kaitseõiguse ja raudtee piirkonnas pommitas vaenlane meie seisukohti raskeist ja kergeist suurtükest. 20., 21. ja 22. detsembril tungis vaenlane ägedasti peale, kuid kõik tema kallaletungikatsed likvideeriti.

Vaenlase katsed meie rinnet raudtee piirkonnas ja lõuna pool raudteed (Jõepere rajoonis) läbi murda ebaõnnestusid. Nähes, et raudtee piirkonnas, kus meil tegutsesid soomusrongid, raske on edu saavutada, koondasid punased oma jõud 5. rügemendi tiibade vastu ja sundisid kolonel Weissi grupi 22. detsembril Lasila mõisast lahkuma, ähvardades sealt haarata 5. rügemendi paremat tiiba.

Sel ajal, kui raudtee piirkonnas käisid ägedad võitlused, jätkas 4. rügement punaste survele taandumist. 20. detsembril jättis ta Oonurme—Viitna joone maha ja korraldas Läsna küla juures uue vastupanu, kuid juba järgmisel päeval löödi 4. rügement ka Läsna külast välja, ta taandus Tallinn—Narva maanteed mööda Valgejõe vasakule kaldale. 4. rügemendis oli sel ajal alal 59 ohvitseri ja 63 sõdurit ja temale operatiivselt alluvas 5. rügemendi I pataljonis — 70 meest.

Arvestades üldist olukorda, otsustatakse 5. rügement, keda ähvardab haaramine tiibadelt ja Tapa raudteesõlmest äralõikamine, tagasi tõmmata Kalle mõisa—Nõmmeküla—Udriku mõisa joonele, mis ka sünnib.

Suurt kangelaslikkust näitas 5. rügement üles lahinguis Jõepere—Neeruti joonel. Hoolimata sellest, et 4. rügemendi taandumisega 5. rügemendi vasak tiib jäi lahtiseks, pidas rügement mehiselt vastu. Eeltingimused edukaks lahinguks olid 5. rügemendile kõigiti ebasoodsad. Nii oli 5. rügement mitu ööd-päeva järgimööda ägedas lahingus viibinud. Ilmad olid kogu aja külmad ja tuisused. Ka pidas vaenlane 5. rügemendi seisukohti ägeda suurtükitle all. Eriti saatuslikuks päevaks oli 5. rügemendile 22. detsember, millal Jõepere mõisa suures viljaküünis, kus sõdurid sojendasid külmast kangeid luidliikmeid, vaenlase suurtükitle läbi surma said 3 ohvitseri ja 4 sõdurit ja haavata — 4 sõdurit.

23. detsembril kella 0300—0400 vahel asusid punased Koplimesa kaudu

pealetungile Tapa sihis. Kuna meil puudusid varud 4. ja 5. rügemendi vahel tekkinud lõhe täitmiseks ja vaenlase edasitungimine ähvardas 5. rügemendi taandumistee ära lõigata, tõmmati 5. rügement tagasi Valgejõe joonele.

Tapa langemine 24. detsembril. 24. detsembril sundis vaenlane 4. rügementi Valgejõelt taanduma Sigula—Kahala—Uuri—Pudisoo joonele. Samal ajal võttis vaenlane Tapa raudteesõlme ägeda ja kestva suurtükitle alla.

Vaenlase tabav suurtükituli sunnib meie soomusrongid Tapalt lahkuma — sellega oli ka Tapa saatus otsustatud. 5. rügemendi seisukord muutub hädaohlikuks — tema vasak tiib on kaitseta, paremal tiival on aga punased juba Järva-Jaani ümbruskonnas. Väerinde ülema käsul tõmmatakse 5. rügement Ambla alevi ja Lehtse mõisa joonele. Balti pataljon asub Soonurme mõisa rajooni.

Kokkuvõte. Pärast Rakvere langemist päev-päevalt tõuseb meie väeosade vastupanu visadus. Iseäranis paistab silma soomusrongide ja 5. rügemendi sitkus.

Punased, leides rindel, eriti raudtee piirkonnas, kus soomusrongid tegutsevad, visamat vastupanu, hakkavad meie nõrgemaid kohti, s.o. tiibu, otsima, sellega aga aega kaotades. Liikumine Rakverest kuni Tapani (umbes 25 km) nõuab neilt juba 9 päeva. Sellega oli vaenlase kiirele edasiliikumisele piir pandud.

Rakvere—Tapa—Rakke rajooni vallutamiseks vaenlane:

1. jõudis välja Virumaa soode ja metsade piirist, kitsast Peipsi järve ja Soome lahe vahelisest koridorist;

2. saavutas otsekohese ühenduse lõuna poolt Pihkva järve Eestisse tunginud väegrupiga;

3. sai Tapa—Tartu—Valga raudtee peremeheks, mis talle võimaldas vägesid kiiresti ümber paigutada Lõuna-Eestist Põhja-Eestisse või ümberpöörduks.

Meile Tapa kaotus nüüd enam käesolevas olukorras erilisi sõjalisi raskusi ei sünnitanud, sest Valga, Tartu ja kõik jaamad Tapa—Tartu—Valga raudteel olid juba varem langenud. Meie kasutasime Lõuna-Eestis tegutsevate vägedega ühenduse pidamiseks kitsarööpalist raudteed Tallinn—Viljandi—Mõisaküla. Üldiselt aga Tapa—Valga raudtee kaotus oli meile raskeks hooiks.

Meie esiemne mereoperatsioon 23. dets. 22/23. detsembri ööl võetakse meie poolt ette esimene dessantoperatsioon s/l. „Lembituga” ja kahe abilaevaga („Laine” ja „Lood”), et Kunda sadamat pommitades ja dessanti maale saates vaenlase seljataguses sünnitada paanikat. 23. detsembril kell 1100 jõutakse Kunda alla. Kunda vabriku ja lähema ümbruskonna peale avatakse tuli ja selle kätte all saadetakse dessant maale. Dessant randub kaotuseta. Kunda alla ilmuvad ka kaks inglise miiniristlejat ja

võtavad pommitamisest osa. Kella 1800 paiku võetakse dessant tagasi laevadele ja alatakse tagasisõitu Tallinna suunas.⁶

Kunda dessantoperatsioon meie poolt võeti ette nõrkade jõududega ja võrdlemisi kaugele vaenlase seljataha, mispärast ta vaenlase peale ka erilist mõju ei avaldanud. Kuid siiski, vaenlase tähelepanu ta naelutas Kunda külge ja dessandi likvideerimiseks määrati pataljon jalaväge.⁷

Tegevus tiibadel ja raudtee suunas. Leides tugevat vastupanu raudtee piirkonnas, kus meil tegutsesid soomusrongid, kandsid punased oma tegevuse raskuspunkti Viru rinde tiibadele ja algasid surumist lõunas — Paide sihis ja põhjas — mererannikul, Tallinn—Narva maantee suunas. Liikudes Vasknarvast üle Lohusuu ja Avinurme vallutas 600—700-meheline punaväesalk 22. detsembril Rakke ja Vägeva jaama, jätkates üle Koeru edasitungi Paide sihis.⁸ 25. detsembril on punased Koerus. Mõnikümmend Järvamaa kaitseliitlast, kes tegutsesid vaenlase vastas, taandusid 24. detsembril Palu mõisa. Et aga punased Koerust kohe ei liikunud edasi, asusid kaitseliitlased järgmisel päeval uuesti Müüsleri mõisa. 26. detsembril oli kaitseliitlasil Vao mõisa juures vaenlasega kokkupõrge. Vao mõis langes punaste kätte. Kaitseliitlased taandusid ja asetused 27. detsembril Põhjaku—Vodja joonele. 28. detsembril vallutasid punased Särgvere mõisa ja Palu küla ning järgmisel päeval algasid pealetungi Põhjaku külale, kuid löödi tagasi.

26. detsembril jõudis rindele 1. ratsarügement (3 eskadroni ja 2 suurtükki), mille korraldamisele meie ülemjuhataja kolonel J. Laidoner pani suurt rõhku. Ratsarügemendi väljasaatmine ja tegevusse astumine andis meie rindele suure toetuse. Ta tungis välja Võhmuta—Kuie mõisa rajooni. Rügemendi luursalkade poolt lõhuti ära Kiltsi—Tamsalu jaamade vaheline raudtee. Ratsarügemendi kiire väljatungimine raudteele mõjus. Paide sihis pealetungivad punased tõmbusid rutuliselt tagasi ja alles 30. detsembril nad peatusid Koerus. Sellega oli hädaoht meie paremal tiival esialgu likvideeritud.

26. detsembril saatis meie laevastik („Lembit”, „Laine” ja „Lood”) Loksasadamas dessandi maale. Dessant ajas seal olevad punased laiali ja tuli õhtuks laevadele tagasi.

28. detsembril kella 2200 paiku murdsid punased Kahala juures äkilise löögiga läbi 4. rügemendi rinde, mille tagajärjel rügement taandus Kursi—Loo liinile. 29. detsembril katsusid punased veel edasi tungida, kuid löödi tagasi. Samal päeval saatis meie laevastik uuesti suurema dessantsalga (120 meest) Loksas maale, kuid kaugemale edasi tungida ei suudetud. Kell 1800 võeti dessantsalk laevadele tagasi.

26. ja 27. detsembril püüdis Inglise laevastik merel kinni kaks punaste miiniristlejat („Spartak” ja „Avtroil”). Vaenlane, olles nähtavasti teadmatutes Inglise laevastiku Tallinnas viibimise üle, saatis üksikuid laevu Tallinna sihis välja, mille tagajärjel need ka lõksu langesid.

⁶ A. Varma — „Merevägi Vabadussõjas”, lhk. 21 ja 22.

⁷ «Война и революция», книга VI. 1929 г., lhk. 135.

⁸ Teine, umbes samasuurune salk liikus Lohusuust Mustvee—Torma—Laiuse suunas.

30. detsembril jätkasid punased pealetungi 4. rügemendi rindel ja sundisid viimase taanduma Kose—Kuusalu—Lepaveski külade joonele, kust 31. detsembril pärast kibedat võitlust asetuti Külmaalliku—Valkla küla—Valkla mõisa—Kullamaa joonele.

Meie dessantsalk (150 meest), mis kolonel-leitnant Vahtramäe juhatusel 31. detsembril kell 0900 Tsitres maale saadeti ja sealt üle Loo mõisa 4. rügemendiga pidi ühinema, ei suutnud oma ülesannet täita ja tuli õhtul laevadele tagasi.

Keskel, raudtee piirkonnas edasi tungides surusid punased 5. rügemendi 27. detsembriks Käravete mõisa—Rägavere mõisa—Kurgemõisa joonele ja Balti pataljoni — Kaalepi mõisa—Aravete küla—Käravete mõisa joonele. Raudteel tegutses meil kolm soomusrongi.

Väerinde staap sel ajal asus Aegviidu jaamas, seal oli ka varu — 1. jalaväe rügemendi 13. kompanii (saadeti 29. detsembril 4. rügemendi parema tiiva kaitseks Rehatse külla, kuhu ta jõudis keskööks).

29. detsembril paigutatakse 5. rügemendi kolm kompaniid Lepsilla, Konukõrve taludesse Aegviidu ja Raasiku jaama peale viivate teede sulgemiseks. Sealt nad taanduvad 30. detsembril vaenlase surve all Kõrvkülasse, kus neile antakse käsk uuesti asuda Pillapalu talusse.

4. rügemendi taandumisega kujunes raskeks ja hädaohtlikuks ka 5. rügemendi seisukord, mis pärast 5. rügement tagasi tõmmatakse Pirsu—Kitseküla joonele.

31. detsembri õhtul asusid meie väed Viru väerindel järgmiselt (arvuline koosseis umbkaudne):

1. Järvamaa kaitsepataljon⁹ (16 ohvitseri, 530 tääki, 10 mõõka, 5 kuulipildujat) — Paide —Müüsleri mõisa vahel;
2. 1. ratsarügement¹⁰ (250 mõõka, 2 suurtükki) — Järva-Jaanis;
3. Balti pataljon (200 tääki, 60 mõõka, 12 kuulipildujat) — Kaalepi—Käravete joonel;
4. 5. rügement (83 ohvitseri, 350 tääki, 3 suurtükki, 8 kuulipildujat) — Pirsu—Kitseküla joonel;

⁹ Järvamaa kaitsepataljon on võrsunud Kaitseliidu ridadest. 17. detsembril tehti sõjaministri poolt leitnant K. Kanepile ülesandeks sõita Paide ja asuda seal kokkutulnud meestest ja Kaitseliidu üksustest kaitseüksuse organiseerimisele. 18. detsembril jõudis leitnant K. Kanep Paide ja samal päeval pani aluse Järvamaa kaitsepataljonile. Järvamaa kaitsepataljon kuulus I diviisi koosseisu kuni 16. jaanuarini, mille järele ta määrati II diviisi koosseisu. Ülemjuhataja päevakäsuga 3. veebruarist 1919. a. nr. 43 kästakse Järvamaa kaitsepataljon 7. jalaväe rügemendiks ümber formeerida, mis ka sünnib. Rügemendi ülemaks määratakse kolonel-leitnant Vahtramäe ja temale abiks — leitnant K. Kanep.

¹⁰ Eesti ratsaväe uuestisünd algas 11. novembril 1918. a. Kaitseliidu ratsaosakonnana. 29. novembril 1918. a. muudeti ratsaosakond ratsarügemendiks. Rügemendi ülemaks määrati Kaitseliidu ratsaosakonna ülem rittmeister G. Jonson. 9. detsembril andis sõjaminister käsu saata üks eskadron rindele I diviisi ülema käsutusse, mis ka täideti. Eskadron saadeti Rannaküla juure, kus ta jalameestena lahingust osa võttis, sest puudusid hobused. 1. ratsarügement jõudis rindele 26. detsembril.

5. 3 soomusrongi (83 ohvitseri, 310 tääki, 4 suurtükki, 60 kuulipildujat) — raudteel;

6. 4. rügement (ühes 1. rügemendi 13. kompaniiga — 82 ohvitseri, 230 tääki, 33 mõõka, 2 suurtükki, 6 kuulipildujat) — Külmaalliku—Valkla—Kullamaa joonel;

7. varus — Türi — 6. rügemendist üks kompanii (5 ohvitseri, 80 tääki, 1 kuulipilduja);

8. Raasiku jaamas — 5 ohvitseri, 115 tääki, 3 suurtükki.

Kokku Viruväerindel umbes — 300 ohvitseri, 1800 tääki, 350 mõõka, 16 suurtükki ja 92 kuulipildujat.

Punastel tegutsesid:

1. Võhmata mõisa piirkonnas — 2. Petrogradi ratsarügemendi osad (2 eskadroni);

2. Ambla rajoonis — 46. rügement;

3. Rägavere mõisa rajoonis — 2. Viljandi kommunistlik rügement;

4. Raudtee rajoonis — 3. Tartu kommunistlik rügement;

5. Tallinn-Narva maantee piirkonnas — 1. Tallinna kommunistlik rügement ja madruste salk.

6. Varus Rakveres — 50. rügement ja Narva-Jõesuus 51. rügement.¹¹

Kokku umbes 3500—4000 meest ühes 22—24 suurtükiga.

1. jaanuaril 1919. a. alustas vaenlane mererannikult ümberpaigutatud osadega pealetungi Balti pataljonile Käravete mõisa juures ja 5. rügemendile — raudtee rajoonis. Balti pataljon lõi kõik pealetungikatsed tagasi, kusjuures vaenlane taandudes lahingväljale maha jättis umbes 50 surnut ja 70 haavatut.

5. rügemendi vasakul tiival oli aga punastel edu, mille tagajärjel 5. rügement taandus Saia karjamõisa—Pikaveski—Arupere joonele. Selle järele taandus ka Balti pataljon Nõmmeküla—Kautla—Voose joonele.

Samal päeval märgati vaenlase koondumist Kõrve—Külmaalliku rajoonis, kus ta 1. jaanuaril Külmaalliku küla oli vallutanud. Seisukorra kindlustamiseks saadeti 1. rügemendi 13. kompaniile, kes asetses Vikipalu—Rehatse joonel, soomusrongilt 5 ohvitseri, 56 meest ja 5 kuulipildujat toetuseks. Soodla sildade kaitseks saadeti 5. rügemendist üks kompanii. Väerinde juhatus asus Kehra jaamas, s.o. eelliinil.

2. jaanuaril tungisid punased Möldre talu juures 1. rügemendi 13. kompaniile kallale. Viimane taandus Soodla külla.

2. jaanuari õhtul jõuab Tallinnast rindele 1. jalaväe rügement (umbes 300 meest, 4 suurtükki ja 4 kuulipildujat). 1. rügemendi koosseisu kuulus ka kalevlaste kompanii — 9 ohvitseri ja 119 sõdurit. 1. rügement asub kaitsele Soodla küla—Külmaalliku—Tõnujüri talu joonele.

Mere rannal katsusid punased 3. jaanuaril veel edasi tungida, kuid löödi 4. rügemendi osade poolt tagasi. See oli punaste viimne kallaletungikatse selles

¹¹ „Proletaarne revolutsioon Eestis”, nr. 3 (4), 1927. a., lhk. 24—26.

sihis. 3. jaanuaril vallutasid 1. Tallinna kommunistliku kütirügemendi osad, keda Tallinn—Narva maantee rajoonis madrused olid asendanud, Priske saeveski, kust aga öösi 1. rügemendi ja soomusrongi meeste poolt välja tõrjuti.

3. jaanuari õhtul asetsesid meie väed Viruväerindel järgmisel joonel:

1. Balti pataljon — Nõmmeküla—Kautla—Voose;
2. 5. rügement — Saia karjamõisa—Pikaveski—Mikuška—Vikipalu—Saupalu—Priske; üks kompanii Soodla sildade juures;
3. 1. rügement — Priske—Külmaalliku—Tõnujüri;
4. rügement — Valkla küla—Valkla mõisa—Salmistu.

Viruväerinde äärmisel paremal tiival, Paidest kirde pool, tegutses 1. ratsarügement ja Järvamaa kaitsepataljon.

Meie vägede asetsusjoon Viruväerindel 3. jaanuari õhtul kujuneb selleks murdjooneks, kus rauges vaenlase edasitungimine ja pandi alus meie edurikkale vastupealetungile, mille järele Põhja-Eesti kahe nädala jooksul puhastati vaenlasest.

4. jaanuaril saavutati meie soomusrongi nr. 1 poolt suurem edu. Soomusrong oli Aegviidu sihis välja sõitnud ja kell 1800 umbes 3 km lääne pool Mustjõe kohanud 3. Tartu kommunistliku rügemendi osi, kes olid algamas pealetungi. Punased märkasid soomusrongi alles mõnesaja sammu kauguselt. Soomusrongi tule ja dessandi poolt pillati vaenlane täiesti laiali, kusjuures ta maha jättis umbes 80 laipa.¹²

Samal päeval vaenlane sundis 5. rügemendi valveosi Kreo talust lahkuma, õhtul tungisid punased korduvalt Vetla veski kallale, kuid löödi tagasi, öösi kell 0200 (5. jaanuaril) asus 5. rügemendi 2. kompanii vastukallaletungile ja tõrjus vaenlase kuni Kreo taluni tagasi.

5. jaanuaril võtab soomusrong nr. 1 uuesti ette retke Aegviidu poole ja vallutab Aegviidu jaama, sellega raudtee piirkonnas sügavalt vaenlase rindesse sisse murdes. Tekkis saatuslik läbimurre vaenlase asetuses, mis kiiresti kasvas sügavuti ja laiuti. Vaenlane ei suutnud läbimurret likvideerida ja seisma panna meie soomusrongide ning neile roobasjoones lõuna ja põhja pool raudteed järele liikuvate väeosade edasitungimist.

5. jaanuaril kell 1000 asuvad 5. rügemendi vabad jõud (1½ komp., 1 suurtükk ja 30 meest 1. soomusrongilt) vastukallaletungile ja pärast ägedat võitlust Balti pataljoni toetusel vallutavad Nirgu talu, Saia karjamõisa ja Rootsipere talu. Kreo tallu koondunud 2. Viljandi kütirügement löödi sealt välja.

1. rügemendi osad vallutasid Rehatse küla. 4. rügemendi juure jõudsid samal päeval 2 kompaniid soomlasi major Ekströmi pataljonist. 2. soomlaste kompanii asetus eelliinile Valkla mõisa, kuna 1. kompanii ja kuulipildurid jäid varru 4. rügemendi juure.

5/6. jaan. ööl taandus vaenlane Näpu—Jäneda—Aru joonele. Seega oli punaväe rinne raudtee piirkonnas umbes 15 km laiuses ja sügavuses läbi

¹² Ed. Laaman — „Soomusrongide diviis Vabadussõjas”, I osa, lhk. 63.
„Proletaarne revolutsioon Eestis”, nr. 3 (4) - 1927. a., lhk. 27.

murtud. See oli esimene tõsine vastulööök, mis Eesti malev pealetungivale punaväele andis. See oli ka tähtsaks moraalseks võiduks, oli edu pandiks meie järgnevale üldisele vastupealetungile.

Paide sihis hakkasid punased 5. jaanuaril uuesti Müüsleri mõisa—Peetri kiriku joonel peale tungima, sundides Järvamaa kaitsepataljoni osi taanduma Valgma—Põhjaku—Vodja liinile.

Mererannal meie laevastik pommitas 3. ja 4. jaanuaril vaenlase seisukohti ja saatis Tsitres dessandi maale, kuid punaste madruste pealesurumise tõttu oli dessant sunnitud laevadele tagasi tulema. Äpardused Paide sihis ja Tsitres ei suutnud aga meie alanud edule halvavalt mõjuda ja juba 6. jaanuaril valgus vaenlane peagu kogu Viruväerindel ida poole.

Kokkuvõte. Pärast Tapa langemist jätkasid punased surumist raudtee piirkonnas ja mererannikul Tallinn—Narva maantee suunas. Tugevaimat survet avaldas vaenlane vastu 4. rügementi mererannikul. See on seletatav sellega, et punased eriti meie soomusrongide pärast raudteest hoidusid kõrvale ja oma jõud loomulikult koondasid rannikule, kust läheb magistraaltee Tallinna peale. Pealegi tegutses punastel meie 4. rügemendi vastas nende parem väeosa — 1. Tallinna kommunistlik kütirügement. Meie vastupanu kõvenes aga päev-päevalt. Peaaegu iga talu pärast tuli punastel müüd juba ägedaid lahinguid lüüa.

Nähes varitsevat hädaohtu Paide sihis hakatakse meie poolt 18. detsembril seal kaitset korraldama. Kaitseliidu salgad taanduvad kuni Paideni. Ähvardava seisukorra meie paremal tiival päästab 1. ratsarügement oma südi väljatungimisega Võhmuta—Kuie mõisate rajooni.

Meie visa vastupanu tõttu rauges punaste surumine 1. jaanuaril. Järgmised paar päeva valitseb rindel vaikus — punased toimivad vägede ümbergrupeerimisi. Mererannalt toodi 1. Tallinna kommunistlik kütirügement, kes seni kõige aktiivsemalt oli tegutsenud, lõuna poole ja suunati tulle Raasiku ja Soodla sihis. Priske tagasivõtmisega 3. jaanuaril pandi vaenlase edasitungimine ka raudtee piirkonnas seisma. Raudtee rajoonis kavatsevad punased 4. jaanuaril uuesti asuda pealetungile, kuid meie soomusrongi poolt aetakse nad laiali. 5. jaanuaril saavutavad meie soomusrongid suurima edu, murdes sügavasti vaenlase rindesse ja vallutades Aegviidu jaama.

Punaste edu oli seni tingitud peaaesjaliselt meie väeosade nõrgast jõust, suurtükkide (eriti kiirlaskjate) vähesusest ja teataval määral ka passiivsusest. Laial rindel leidis kohti, kus meie hõre rinne läbi murti või haarates tiib meie osi taanduma sunniti. Järk-järgult kasvab rindel aga Eesti vägede arv. See on suure korraldustöö tulemus, mis läbi viidi seljataguses samal ajal, kui rindel kestsid rasked kattelahingud. Meie väeosade vastupanu suureneb ja meeoleolu tõuseb. Punaväelased olid aga juba väsinud ja meie visama vastupanu tagajärjel hakkas neil meeoleolu kiiresti langema. Kui lõpuks meie osad aktiivsemalt hakkasid tegutsema, saavutati ka kohe edu, mis mõjus eriti tervendavalt meie väeosade meeoleolule.

Ei või jätta nimetamata punaste aeglast tegutsemist Paide sihis, kus neil

alul peaaegu kedagi polnud vastas. Sellest hoolimata seisid nad ligi nädalapäevad Rake—Koera rajoonis, nähtavasti ära oodates tegevuse tagajärge põhja pool, raudtee ja Tallinn—Narva maantee sihis.

Sõjategevus Lõunarindel.
Eesti vägede korraldamine ja taandumine Lõuna-Eestis.
 (Skeem nr. 6)

Raskusi meie kaitsejõudude korraldamisel Lõuna-Eestis. Eesti kaitsejõudude korraldamine Lõuna-Eestis edenes märksa visamalt kui Põhja-Eestis ja seda peamiselt seetõttu, et Lõuna-Eesti kuulus Riias asuva kindralkomando alla, kes kohaliku Landesrati mõju all seisis ja eestlaste vastu oli vaenulisem kui Tallinnas asuv Saksa väejuhatuse. Seepärast on ka selge, mispärast siin tehti eestlasile igasuguseid takistusi kaitsejõudude korraldamisel. Nii keelas Saksa komandant 25. novembril Võrus 3. rügemendi formeerimise hoopis ära. 3. rügemendi formeerimist jätkati ainult poolsalaja Kaitseliidu nime all, kusjuures ruumide puudusel tuli töötada kolonel-leitnant E. Kubbo korteris. Paari päevaga ilmus rügementi küll mõnikümmend vabatahtlikku ja samal ajal tõusis Võrus kaitseliitlaste arv umbes 120 meheni, kuid mis puudus, need olid relvad. Sakslased lubasid anda rügemendile küll mõnikümmend püssi, kuid tegelikult ei saadud neilt midagi, vaid ümberpöörduvalt, nad tegid takistusi relvade saamiseks välispoolt. 3. rügemendi formeerimine algas 18. novembril, kui kolonel-leitnant E. Kubbo jõudis Võrru, kuid 8. detsembril oli rügemendis kohal kõigest 56 ohvitseri ja 100 sõdurit.

Sama visalt edenes ka 2. rügemendi formeerimine Tartus, mis algas kolonel J. Unti juhatusel 21. novembril. 2. rügementi ilmusid esimesed 30 vabatahtlikku alles 29. novembril. Esimesed relvad saadi 7. detsembril.

Pihkva langemine. Enamlaste sissetungimine Eestisse. Sakslaste toetusel formeeritav Põhja-armee, mille koosseisus 24. novembril oli umbes 1600 tääki ja 450 mõõka, korraldas Ostrovi ja Pihkva linnade kaitset. Enamlased koondasid Pihkva rajooni umbes 2500 tääki ja ühe soomusrongi ning 25. novembril asusid pealetungile. Sakslased taandusid vastu hakkamata. 26. novembril puhkes Pihkvas mäss ja Põhja-armee osad olid sunnitud linna maha jätma ning Petseri suunas taanduma Eesti territooriumile. 27. novembril tulid punased Pihkvasse sisse. 1. detsembril hakkasid Pihkva jõudma 1. läti kommunistliku diviisi osad, mille tagajärjel vaenlase Pihkva grupi koosseis Eestisse sissetungimisel tõusis kuni 6000 täägini.

Taanduvate vene valgete ja lahkuvate Saksa okupatsioonivägede kannul tungis Eestimaa vaenlase Pihkva grupp kahes osas:

1. 49. rügement, Petrogradi tagavara ratsarügemendi 2. eskadron ja 1 kerge suurtüki patareid — Petseri—Võru ning sealt edasi Räpina ja Tartu suunas;

2. 1. läti komm. diviisi 2. brigaad (1., 4. ja 6. rügement), soomusrong

„Ataman Tšurkin” ja „Krasnõi Finljandets”, soomusautode salk „Kommunar”, Petrogradi tagavara ratsarügemendi 1. eskadron ja üks kerge suurtüki ja üks kerge haubitsapatarei — Võru—Valga suunas.¹³

Võru langemine 8. dets. Kaitse korraldamine Tartu sihis. Taandudes Pihkva rajoonist asusid sakslased enamlastega läbirääkimistesse, lubades viimastele Võru linna ja raudtee tervelt ja takistamatult kätte anda, kui punased neile võimaldavad sõjaliste jõudude vaba evakueerimise.

4. detsembril saatis 3. rügemendi ülem Valga—Petseri raudteele Nõnova silla juure Võru Kaitseliidu ja 3. rügemendi meestest koosneva 40—50-mehelise salga ülesandega — takistada enamlaste pealetungi ja pidada silmas läbirääkimiste tulemusi sakslaste ja enamlaste vahel. 6. detsembril lepivad sakslased punastega kokku, et sakslased lahkuvad Võrust 8. detsembril, jättes raudtee terveks, mille järele siis punased võivad Võrru sisse tulla, 6. detsembril jätavad sakslased maha Kasaritsa seisukohad. Põhja-armee osad olid Puka jaama ja Tartu sihis juba ära taandunud. 8. detsembril kell 0130 lahkusid sakslased Võrust.

3. rügement oma nõrga koosseisuga loomulikult ei suuda punaväele vastu panna. 8. detsembril kell 0600 taandub ta Võrust Sõmerpalu mõisa. 3. rügemendis oli sel ajal 56 ohvitseri ja 100 sõdurit, kellest moodustati 2 kompaniid. 8. detsembril kell 1100 tulid punased Võrru sisse.

Tartumaa kaitset korraldas esialgu Tartu maakonna Kaitseliit leitnant J. Kuperjanovi juhatusel, kes üksikuid Kaitseliidu rühmi (30—50 meest) saatis välja Emajõe suhu, Mustveesse, Kallastele ja Räpina.

Kokkuvõte. Nii sakslased kui ka vene valgekaart ei avaldanud sissetungivale punaväele vastupanu. Põhja-armee põgenes suure rutuga Pihkvast Võrru, jätkates sealt 6. detsembril taandumist Puka ja Tartu sihis. 3. rügement, kes õieti polnud saanud formeerimist alatagi, ei suutnud loomulikult ka vastupanu korraldada. Võru mahajätmises tuleb peamiselt süüdistada sakslasi, kes kokkuleppe alusel punastele Võru üle andsid ja meie osadele ei võimaldanud endid korraldada ega vaenlasele vastupanu organiseerida. Sakslasile vastuastumiseks puudus meil aga reaalne jõud, sest polnud sõjariistu.

Vaenlase Pihkva grupi osad liikusid äärmiselt aegamööda edasi, sedavõrd kuidas sakslased ise eest ära läksid. Viimastega püüti kokkupõrkeid ära hoida ja kohalikke esemeid kokkuleppe alusel enda alla võtta.

Petseri—Võru rajooni vallutamise järgis jõudis vaenlane platsdarmile, kust oli soodus tegevust arendada Tartu—Valga ja Riia suunas.

Meie osade taandumine pärast Võru langemist. 3. rügement taandus Võrust Sõmerpalu mõisa. 9. detsembril taandub 3. rügement Sõmerpalust Uue-Antsla mõisa ja 10. detsembril — Kooraste mõisa. 12. detsembril oli Kanepis sakslaste ja punaste vahel kokkupõrge, mille järele sakslased

¹³ «Война и революция», кн. XII, 1928 г., лhk. 88, 186.

taandusid. 3. rügement jätkas liikumist Otepää kaudu, kus ööbiti, ja jõudis 13. detsembril kell 1200 Puka jaama, asudes selle lähemas ümbruses kaitsele. 3. rügemendi koosseisus oli 13. detsembril 45 ohvitseri, 189 sõdurit ja 2 kuulipildujat. Rügemendiga ühes liikus ka Võru mobilisatsioonikomisjon.

Põhja-armee osad, kes Võrust taandusid Puka jaama rajooni, liikusid sealt juba 11. detsembril Härgmäe jaama.

Valga langemine 17. detsembril. Kujunenud olukorras ei olnud meil Lõunarindel osi, kelle peale võis panna Valga kaitse. Sakslased sõlmisid 12. detsembril punastega kokkuleppe, mille järgi nad kolme päeva jooksul Valgast pidid lahkuma. 15. detsembril käis 30-meheline punaste luursalk (läti kütid) Sangaste jaamas. Samal päeval lahkusid Valgast Mõisakülla kohalik Kaitseliidu ülem, maakonna komissar ja teised juhtivad tegelased. Saksa soomusrong lahkus Valgast 17. detsembril kell 1700, kuna juba sama päeva hommikul punaste eelosad olid jõudnud Valka.

Valga jäi meie poolt evakueerimata. Valka evakueerima oli Piirivalve ülema poolt määratud lipnik Martin, kes alles 17. detsembril jõudis Mõisakülla. Lipnik Martin, võttes endaga kaasa Valga jaama komandandi leitnant Malmi, sõitis 6 kaitseliitlasega ja 2 kuulipildujaga Härgmäe jaama, kus Põhja-armee poolt temale 110 meest kaasa anti (kolonel Vetrenko salk). 17/18. detsembri ööl kell 0200 jõuti Valka, kus võeti enda alla kitsarööpalise jaam. Et raudteetöölised seal asuvail vedureil auru välja olid lasknud, tuli vedureid kütma hakata. 18. detsembril kell 0900 lahkus lipnik Martin Valgast, enesega kaasa võttes 4 veduriga 4 rongi (2 reisijate- ja 2 kaubarongi). Lahkumisel rikuti raudtee ja purustati sillad. Alles siis, kui rongid lahkusid jaamast, avati vaenlase poolt nende peale kuulipildujatuli, mille läbi meil kaks meest sai haavata.

Samal päeval tikkusid Ruhjast kohalikud punased Mõisaküla poole, kus asus 6. rügemendi jalaluurajate komando. 20. detsembril saadeti Pärnust jalaluurajate komandole abiks ratsaluurajate komando. 20. detsembril taandusid Põhja-armee osad Ruhja, mille järele sedapuhku seal seisukord ka rahunes. 18. detsembril võtsid punased endi alla Sangaste jaama. 3. rügement asus Puka ümbruskonnas. Punase 49. kütirügemendi osad jõudsid 12. detsembril, liikudes pärast Võru langemist Võru—Tartu maantee sihis Tartu peale, Sõreste mõisa, kuna nende ratsaluursalk käis Karilatsi mõisas. Ka Räpimasse oli 11. detsembril salkkond punaseid, umbes 100 jalameest ja 30 ratsanikku, sisse tulnud.

Tartu langemine 21. detsembril. Tartu linna ja Tartumaa kaitsemist korraldasid 2. jalaväerügement (kolonel J. Unt) ja kohalik Kaitseliit. Viimane tegutses leitnant J. Kuperjanovi juhatusel Peipsi rajoonis — Ahja—Rasina—Meeksi joonel (140 meest), kuhu jäi kuni Tartu langemiseni.

2. rügemendi osad saadeti Tartust vaenlasele vastu kolmes suunas:

1. Tartu—Võru maanteele Kambja rajooni 5. ja 8. kompanii ning ratsaluurajate komando. Samas tegutses ka Bulak-Balahovitši salk (Kambja

kiriku—Maidla postijaama joonel);

2. Vastse-Kuuste — Ahja rajooni 3. ja 4. kompanii — Kaitseliidu osade toetuseks;

3. Mustvee rajooni 1. ja 2. kompanii — Kaitseliidu üksustele toetuseks Lohusuust pealetungivate vaenlase osade vastu.

Tartu—Võru teel oli Bulak-Balahovitši salk juba 6.—8. detsembri vahel Kambja kiriku—Maidla postijaama rajooni taandunud. 6. detsembril jõudis Maidla postijaama ka 2. rügemendi ratsaluurajate komando. Ahja—Rasina—Meeksi joonel asusid Tartumaa kaitseliitlased. 13. detsembril astusid Tartust välja 2. rügemendi 3. ja 4. kompanii üle Luunja, Ahja rajooni. 15. detsembril jõudsid punased Himmaste—Moisekatsi joonele, kus neil meie kaitseliitlastega oli kokkupõrkeid. 16. detsembril asusid Bulak-Balahovitši osad Liiva kõrtsi juure. Samal päeval jõudsid 2. rügemendi 3. ja 4. kompanii kaitseliitlasile Vastse-Kuuste—Ahja—Rasina joonele toetuseks.

15. detsembril vallutasid punased Mustvee ja Lohusuu. Meie kaitseliitlased taandusid Torma kiriku juure. 16. detsembril kell 1400 jõudsid 2. rügemendi 1. ja 2. kompanii kapten Andersoni juhatusel (170 meest 2 kuulipildujaga) Torma ja asusid kaitsele Palastvere—Kõnnu joonele. 17. detsembril kell 1500 tungisid punased Kõnnu küla peale, kuid löödi tagasi. 18. detsembril kordasid nad uuesti kallaletungi ja sundisid meie osi Torma taanduma, kus aga ei suudetud peatuda ja liiguti Laiuse poole. Sootaga külas korjas kapten Anderson kõigest 30 meest kokku ja asus Veduvere külla. 20. detsembril tulid Veduvere külla ka Avinurme kaitseliitlased ja Tartust üks baltlaste kompanii. 21. detsembril võtsid meie osad Sootaga küla uuesti endi alla.

Tartu sihis algasid punased 18. detsembril Karilatsi mõisast meie seisukohti pommitama. Samal päeval kell 2100 pidid Tartust 5. ja 8. kompanii Võru teele välja minema. Välja sai saata aga kõigest 5. kompaniist 60 meest, kes asetusid Liiva kõrtsi juure (teised jäid saabaste ja muu varustuse puudusel Tartu). Samal päeval algasid punased pealetungi Liiva kõrtsi juures. Neile vastu saadetud Balahovitši ratsasalk ühes 2 suurtükiga löi punased suurte kaotustega tagasi. Ahja mõisa juures aga sundisid punased 2. rügemendi 3. ja 4. kompaniid taanduma Kurista mõisa, mistõttu ka Liiva kõrtsist 5. kompanii ja Balahovitši osad asetusid Nõo jaama—Lätiküla—Uhti joonele. 20. detsembril toodi 3. rügement rongil Puka jaamast Nõo jaama, kus ta sai ülesande Tartut kaitsta lääne poolt. 2. rügemendi 8. kompanii jõudis Ülenurme mõisa ja saatis luursalga Luunja otsima sidet 3. ja 4. kompaniiga, kes olid vahepeal Kurista mõisast taandunud.

2. rügemendi varuosad, 6. ja 7. kompanii, pidid Tartust Võru teele välja astuma, kuid mehed ei läinud, vaid hakkasid saapaid, riideid ja palka nõudma. Enamlaste agitaatorid tegid sõdurite seas kihutustööd. Olukord võttis terava kuju, sest sõdurid hakkasid juba raudteejaamas evakueeritavaid ladusid rüüstama. Korda ei suudetud jalule seada.

Sarnases olukorras andis 2. rügemendi ülem käsu Tartu mahajätmiseks ja 21. detsembril kell 0400 lahkusid 2. rügemendi staap, voor ja komandod

Põltsamaa sihis. 5. ja 8. kompanii liikusid öösiks üle Tüki mõisa Laevale; sinna tulid ka 3. ja 4. kompanii üle Maramaa ja Kärkna.

3. rügement asus 21. detsembril Unipiha juure positsioonile. Hommikul hakkasid punased 3. rügemendile peale tungima, kuid löödi tagasi. Et aga Bulak-Balahovitš öösi oli taandunud ja 2. rügemendi jooksikud juba 3. rügemendi juure olid jõudnud, otsustas ka 3. rügemendi ülem taanduda Viljandi suunas. 21. detsembri õhtuks jõuab 3. rügement Liivaküla—Rake rajooni ja 24. detsembril — Lätkalu külla. 29. detsembril läheb rügement Lätkalust Viljandi, et kaitseda Sakalamaa keskkoha Valga ja Mõisaküla poolt pealetungivate punaste vastu. 2. rügement jõudis 22. detsembril Põltsamaale, kaotades mahajäänutena 22 ohvitseri ja 1574 sõdurit 126 ohvitserist ja 2182 sõdurist, s.o. Põltsamaale jõudsid 104 ohvitseri ja 608 sõdurit.

Põhja-Korpuse osad liikusid Härgmäe jaamast Ruhja ja Kirbla jaama, kust suunduti Viljandi peale.

Kokkuvõte. Tartu jõudsid vaenlase 49. rügemendi osad 22. detsembril kell 0200. Ropka mõisa juures olid neid kohalikud kommunistid tervitamas ja vastu võtmas.

Tartu ja Valga langemine on rusuvamaid momente Vabadussõjas. Rääkimata raskustest, mis sakslased sünnitasid meile Lõuna-Eestis rahvaväe organiseerimise alal, näitasid ka meie korraldavad jõud seal üles teatavat passiivsust. Nii ei suudetud näiteks Valgas kaitse korraldamiseks midagi erilist ära teha.

Ka andsid end teravasti tunda puudused vägede juhtimises. 3. rügement hoitakse Puka jaamas, millises suunas vaenlane tegevust ei avalda ja isegi luuret välja ei saada, kuna samal ajal Tartu—Võru teel korralikest jõududest tunti suurt puudust. Alles 20. detsembril toodi 3. rügement Nõo jaama, et Tartut lääne poolt kaitseda, kuid ka siit polnud karta hädaohtu. Nähtavasti ei teatata ka 3. rügemendile meie vägede lahkumisest Tartust 20/21. detsembri ööl, sest 21. detsembril asub 3. rügement Unipiha mõisa juure positsioonile, et vaenlasega lahingut lüüa.

Tuleb alla kriipsutada, et vaenlasel Tartu sihis tegutses umbes 1500—1600 tääki ja mõõka¹⁴, kuna meil Tartu kaitseks ühes Balahovitši salgaga oli aga umbes 3000—3500 meest. Üldiselt võib öelda, et Tartut ei võtnud vaenlane, vaid Tartu langes meie väeosade ja administratsiooni sisemise korratuse tagajärjel. Ka oli meie vägede üldine juhtimine nõrk.

Tartu langemine mõjus rusuvalt eesti rahva meeleolule, sest siin tuli ilmsiks, et peale kõige muu meil mõnes väeosas ka nõrk distsipliin valitseb ja enamlik agitatsioon on pinda leidnud. Vägede korraldamise ja juhtimise alal hakati kõvemat kätt nõudma, mistõttu 23. detsembril ka kergem oli

¹⁴ Tartu sihis tungis peale 49. kütirügement kahe eskadroni ja kahe patarei toetusel («Война и революция», кн. VI, 1929 г., лhk. 13(2). 49. rügemendi koosseisus oli 7. armee staabi teadaande põhjal 21. detsembrist 1350 tääki (sama allikas, лhk. 138).

Pihkvast välja astudes oli 49. rügemendi koosseisus umbes 1500 tääki (sama allikas, книга XII. 1928 г., лhk. 95).

sõjavägede ülemjuhataja instituut ellu kutsuda, ülemjuhatajaks nimetati 23. detsembril kolonel Johan Laidoner.

2. rügement kaotas Tartust taandudes väejooksikutena umbes 75% oma koosseisust, see on — kõik enamliku ja kahtlase elemendi, ja jõudis uuele asukohale ainult paremate meestega, mistõttu rügemendi meeleolu ka kindlaks muutus.

Kaitsejõudude korraldamine Pärnu- ja Sakalamaal. Pärnu- ja Sakalamaa kodanikest formeeriti 6. rügement, mille juhatus ja allüksused peale II pataljoni asusid Pärnus. II pataljon korraldati Viljandis. Rügemendi ülemaks oli kolonel J. Puskar, kes 20. novembril jõudis Pärnu ja asus rügemendi formeerimisele. Vabatahtlikest, keda võrdlemisi kiiresti ja suurel arvul kogunes, moodustati peagi 1. kompanii. 6. detsembril oli rügemendis juba 112 sundkutselist ja 342 vabatahtlikku. Suur puudus oli relvadest. Vaatamata meie nõrkadele jõududele esitatakse sakslasile nõudmine, et nad osa relvi annaksid meile üle. Alul sakslased avaldasid selle kohta imestust. Küsiti, millise õigusega tullakse üldse neilt relvi nõudma. Pikemate läbirääkimiste tagajärjel lubati siiski „natuke” anda, kuid ainult siis, kui nad Pärnu linnast lahkuvad.

Siin sündis aga saatuse kiuste mitmeid sekeldusi, mis sakslaste meeled ärevile ajasid ja mistõttu sakslaste ja eestlaste vahel tekkis õige pinev vahekord. Peamiseks põhjuseks siin oli järgmine kurb sündmus:

2. detsembril juhtus õnnetus, mis nõudis endale ohvriks ühe Saksa voorisõduri elu. Nimelt oli „Põhja” võõrastemaja hoovipealses majas asuvas Kaitseliidu vahtkonnas ühel postilt tulnud kaitseliitlasel püss tühjakslaadimisel kogemata lahti läinud. Kuul tabas õnnetul kombel väljas Saksa sõdurit, kes sai elukardetavalt haavata ja mõni tund hiljem suri. Sakslased sattusid ärevusse. Kaitseliitlane vangistati ja tehti otsus tema andmiseks sõjakohtu alla. Järgmisel päeval ilmusid linnavalitsusse linnapea H. Kuusneri juure Saksa soldatite nõukogu saadikud relvastatud sõdurite salga saatel ja esitasid kahjutasu nõudmise 50 000 Saksa marga suuruses summas. Raha pidi minema surmasaanud Saksa sõduri perekonna toetuseks. Pool sellest summast pidi tasutama juba järgmise päeva kella kaheteistkümneks, kuna teise osa tasumist oldi nõus mõned päevad ootama. Nõudmise tagasilükkamise korral ähvardati peksta laiali kõik riiklikud asutised, katkestada traadiühendus pealinnaga ja kindlustuseks pidada kinni pantvangi. Relvade üleandmisest polnud nüüd enam juttugi.

Linnapea avaldas kurva sündmuse puhul sakslasile kaastundmust, kuid ei pidanud võimalikuks sarnase suure rahasumma kokkusaamist nii lühikese aja jooksul. Ta lubas astuda ühendusse Ajutise Valitsusega ja rahulikult teel püüda lahendada vahejuhtumit. Asi oli 5. detsembril Ajutises Valitsuses harutusel, kust saabus telegramm, milles linnavalitsusele soovitati sündmust lahendada leplikult teel ja sakslaste nõudmist rahuldada võimaluste piires.

Alul ei tahtnud sakslased sugugi järele anda, kuid pärast pikendasid nad maksimise tähtaega ja lõpuks, kui neil Pärnus jalgealune läks tuliseks,

rahuldusid nad juba 15 000 margaga, mis pealegi makseti neile välja Majandusühisuselt ostetud soola eest võlgnevast summast. Niisiis tegelikult ei läinud linna kassast kahjutasuks pennigi välja.

Avalik kokkupõrge eestlaste ja sakslaste vahel jäi tulemata, kuigi see tundus varem või hiljem möödapääsmatuks. Teade Saksa kohaliku väejuhatuse ootamatust lahkumisest Pärnust kutsus valvele, sest relvad nendelt olid alles kätte saamata ja nende kaasavõtmist ei võidud milgi tingimusel lubada. Pärnus viibisid sel ajal sakslasil üks pataljon ja kaks kuulipildujate kompaniid 36 kuulipildujaga. Ka nende viimaste üksuste lahkumine oli vaid päevade küsimuseks.

5. detsembril saadab rügemendi ülem Ajutise Valitsuse volinikule kirja, milles teatab, et sõjaväelased on otsustanud oma valve ja kaitse alla võtta linna- ja maaomavalitsused, jättes riigikassa ja Krediidpanga osakonnad Kaitseliidu hooleks. Sakslasile antakse meie poolt lubadus vältida kokkupõrkeid, kuid ühtlasi hoiatatakse ka neid üles astumast meie kodanike ja ametasutiste vastu, mis leiab eestlaste poolt silmapilkset reageerimist kuni tuleandmiseni.

7. detsembril korratakse juba ultimatiivses toonis nõudmist, et sakslased ärgu enam viivitagu relvade üleandmisega, sest; vastasel korral asutakse juba relvade vägivaldsele ülevõtmisele. Verevalamiseks relvade pärast polnud aga sakslasil vähimatki huvi. Nad alistusid meie nõudmisele ja nii anti eestlasile üle 16 kuulipildujat, 1000 püssi, 30 hobust, vankreid, laskemoona ja muud kraami ning sõjariistade arsenal, kuhu olid koondatud kodanikelt ära korjatud sõjariistad, jahipüssid ja väike arv jaapani vintpüsse. Päev hiljem vabastati sellekohase nõudmise peale kaitseliitlane, kes õnnetul kombel laskis maha Saksa sõduri ja keda hoiti kogu aeg vahi all.

Vahepeal võeti ka raudteejaam meie valve alla, et takistada sakslaste ärasõitu, kui nad meie nõudmisi ei täida. Raudteejaamas peeti kinni mitu vagunitäit Sindi vabriku kalevit, mida sakslased salamatti tahtsid välja vedada.

Ühel ööl oli linn sakslasist ootamatult tühjenedud ja kodanikud võisid kergemini hingata. Tundus, nagu kivi oleks langenud südamedelt, niivõrd rusuvaid mälestusi jättis sakslaste okupatsioon oma valjuse ja survega.

Vahepeal edenes Viljandis II pataljoni formeerimine aga õige visalt. Nüüd, millal sakslasilt osa relvi Pärnus oli ära võetud ja need meie kodukaitsjate kätte antud, otsustati ka Viljandis sedasama teha. Selle teostamiseks saadetakse 9. detsembri õhtul Pärnust Viljandisse 1. kompanii ja jalaluurajate komando, kes ka seal sakslasilt üle võtavad 500 püssi, 2 kuulipildujat ja 8 hobust. Pärast relvade ülevõtmist pandi II pataljonile Viljandis kindel alus.

Vahepeal halvenes olukord rinnetel. 6. rügemendi kaks kompaniid (2. ja 3.) ühes nelja kuulipildujaga saadetakse 12. detsembril Viruväerindele, Rakvere rajooni, kus seisukord meile eriti raskeks oli kujunenud.¹⁵ Kiiresti

¹⁵ 9. detsembril saadi ettekirjutis kahe laskurkompanii ja kuulipildujate komando saatmiseks Tallinna ja sealt edasi — Viru rindele. Formeeritavasse üksustesse kästi koondada ustavaid mehi tublide ohvitseride ja allohvitseride juhtimisel, varustada neid korralike jalanõudega,

formeeritakse Pämus ärasaadetute asemele uuesti kaks kompaniid (2. „B” ja 3. „B”). Nii oli moodustatud I pataljon, jala- ja ratsaluurajate komando ning asuti III pataljoni formeerimisele.

Punapargi lahing 23. detsembril. Okupatsiooni ajal ja eriti sakslaste lahkumise eelpäevil sai Sakalamaa ja Halliste ning Abja ümbruskond palju kannatada. Sakslased sõitsid salkadena mööda maad ringi ja „rekvireerisid” ähvarduste najal ilma igasuguse piirita vilja, heinu, hobuseid, kariloomi ja muud varandust, millele ligi pääsid. Ümbruskonna rahva seisukord oli otse meeletu. Suures hädas saadeti korduvalt kaebusi ja abipalveid meie ametivõimudele ning rahvaväe ja Kaitseliidu juhtidele.

Detsembri teisel poolel lahkusid viimsed okupatsiooniväe osad Viljandi, Halliste, Abja kaudu Eestist. Viimsed lahkujad tulid Tartust ja valisid kodumaale mineku tee Viljandi kaudu, kuna raudteel polnud neil enam võimalik Valga poole sõita, kus enamlased juba olid ees. Teed Viljandi kaudu valides loodeti vältida kokkupuutumist punastega, kelle läbilaske tahtes ei oldud kindel. A. Winnigi mälestuste järgi pidi Tartus sel ajal olema umbes 4000 sõdurit kindral-leitnant von Estorffi juhatusel. See väesalk jõudiski 20. detsembril Viljandi.

Viljandis tahtsid kohalikud omavalitsuse tegelased sakslastega kokku leppida, et nad moonatagavarasid maalt ei veaks välja. Läbirääkimised pidid algama 21. detsembril pärast lõunat, kuid enne määratud tähtaega lahkusid sakslased vooridega linnast. Sama päeva õhtuks jõudsid nad Halliste kiriku ümbruskonna mõisatesse, teel elanikelt „rekvireerides” kõike, mis aga näppu puutus ja mida oli võimalik kaasa võtta.

22. detsembril sattus 6. rügemendi ratsakomando ülem, leitnant Pedaja, 11 ratsaniku saatel Voltveti—Mõisaküla teel Riitsaare talu kohal kokku Voltveti sihis liikuva Saksa ratsasalgaga. Leitnant Pedaja peatas sakslased, et neilt ülearuseid relvi ära võtta. Enne aga, kui tal seda läks korda teha, jõudsid kohale tagant järele tulevad suuremad sakslaste salgad, kes endid vahele segasid. Seisukord muutus täbaraks. Sakslased olid suures ülekaalus ja vaenulise tegevuse avamisel oleks võinud lahing lõppeda eestlasile suurte ohvritega. Lahingu vältimiseks leitnant Pedaja sõitis oma salgaga umbes 500 meetrit teest kõrval asuvale metsaservale, kus ta igaks juhtumiks käsutas mehed lahingkorda. Pärast seda sõitis leitnant Pedaja uuesti sakslaste juure, et relvade asjus läbi rääkida. Oma meestele andis leitnant Pedaja käsu, niipea kui ta märku annab, sakslaste kolonni pihta tuli avada. Mis leitnant Pedaja sakslasile rääkis, pole teada, kuid metsaservalt võis tähele panna, et sõnavahetus oli õige aeg. Sakslasi voolas teed mööda järjest juure.

Korraga märkasid ratsanikud, et sakslased paar kuulipildujat olid üles seadnud. Leitnant Pedaja vangistati ja kuna viimase poolt märguannet tule

ühesüsteemiliste vintpüssidega ja võimalikult anda kaasa rohkesti laskemoona. Et korralikku varustust rügemendil oli piiratud arvul, koondati lahkuvaisse kompaniidesse mehed, kellel jalas olid enam-vähem korralikud saapad ja seljas soe kehakate. Saatmise ettevalmistusteks kuluisid mõned päevad ja 12. detsembril asusid määratud üksused Pärnust teele.

avamiseks ei järgnenud, jäi lahing ka oma algatusel tulemata. Vastu hakata vaenlasele, kellel oli rõhuv ülekaal, polnud mõtet, ja nii taandusid meie ratsanikud ilma lahinguta, lootes, et sakslased ise leitnant Pedaja varem või hiljem vabastavad, kuna ebaõnnestunud lahingu tagajärjel seda vaevalt võis oodata.¹⁶

Pärast leitnant Pedaja vangistamist pöörduti abipalvega 6. rügemendi ülema poole, kes ka viibimata lubas saata Voltveti Mõisakülalt jalaluurajate komando kahe kuulipildujaga ja Pärnust ühe kompanii kahe kuulipildujaga, et piir panna sakslaste omavolile ja vägivallale.

23. detsembril sai 1. kompanii Pärnus käsu asuda teele. Ešeloni kuulus 130 tääki ja 2 kuulipildujat. Samal hommikul sõitis Mõisakülalt kahes vagunis välja ka jalaluurajate komando leitnant Limbergi juhatusel. Jalaluurajate komando koosseisus oli 40 meest ja 2 kuulipildujat.

Umbes kella 1000—1100 vahel, jõudes Punapargi saeveski kohale, märkasid jalaluurajad Voltvetist üle raudtee lõuna poole minevaid sakslaste osi. Rong peeti Punapargi saeveski kohal kinni. Osa sakslasi oli raudteest juba üle läinud.

Ootamatu sattumine sakslaste keskele pani mehed kihama, kuid tundmatus olukorras ja teadmatuses sakslaste jõu kohta tahtis leitnant Limberg siiski esialgu püüda asja rahulikult lahendada. Ta andis meeskonnale käsu vagunitesse jääda ja tuld mitte avada. Ise aga leitnant Limberg kavatses sakslastega läbirääkimistesse astuda, et nõuda „rekvireeritud” varanduse tagasiandmist ja leitnant Pedaja vabastamist. Käsuist hoolimata ei suutnud mehed siiski vagunites püsida. Kui sakslaste järgmine kolonn ligines raudteele, olid mehed juba vagunitest väljas ja liikusid sakslasile vastu. Korruga kõlas meie meeste keskel pauk, mida sakslased võtsid lahingväljakutsena. Saksa ratsanikud, kuuldes pauku, pöördusid tee kõrval asuvase metsa, hüppasid sadulast maha, seadsid end lahingkorda, haarasid käsigranaadid ja pildusid neid eestlaste sekka. Nüüd haarasid ka meie mehed relvad ja vastasid sakslasile tulega. Algas lahing. Pandi tööle ka meie kuulipildujad. Juba tahtsid meie luurajad sakslaste voorile kallale tungida, kui äkki hakkas töötama sakslaste suurtükk, mis esimese pauguga virutas maha telefoniposti. Esimesele mürsule järgnesid teised. Sakslased olid kiiresti lahingkorda asunud. Olles rõhuvas ülekaalus võtsid nad initsiatiivi endi kätte ja alustasid juba päris korrapärase kallaletungi meie jalaluurajate vastu, kes Punapargi lauavabriku saepurhunniku, toepuuvirnade ja metsa serval asuvate hoonete joonel olid ägedas tulistamishoos.

Lahing kestis umbes paarkümmend minutit. Sakslased võtsid tule alla ka veduri ja vagunid, kuhu veel osa mehi peale oli jäänud. Seisukord ähvardas kujuneda meile kriitiliseks. Et hoida rongi ühes pealolevate meestega hävimise eest, sõideti edasi Voltveti jaama poole. Kaasa said sõita ainult 9 meest, kuna teised jäid maha. Et kohalejäänuid ähvardas sissepiiramine, tuli

¹⁶ Sakslased viisid leitnant Pedaja vangistatult Riiga, kus tal õnnestus ära põgeneda ja Valga kaudu Mõisakülla pääseda. Mõisaküla oli sel ajal juba enamlaste võimuses, kes ka leitnant Pedaja uuesti vangistasid, Valka viisid ja ta seal metsikul kombel tapsid.

ka neil kiiresti taanduda Kilingi-Nõmme poole. Taandumiseks pakkusid mets, lauavirnad ja hooned loomulikku kaitset, kuid sellest hoolimata langes 7 meest siiski sakslaste kätte vangi. Need jäid viimse silmapilguni kohale ja seetõttu ka hilinesid taandumisega. Hiljem leiti vangide laibad purukspekstud peadega ja hirmsate hukkamisjälgedega, millise saatuse osaliseks said ka haavatud, kes end ei suutnud päästa. Vangidest pääsis ainult üks mees, kelle sakslased leidsid kuuris puid ladumas ja kes suutis Saksa ohvitseri panna uskuma, et ta on juhuslikult sattunud lahingu keerisesse lihtsa töömehena.

Üdse oli meil 9 surnut ja kolm haavatut, kuna sakslased surnute ja haavatutena olid kaotanud 56 meest.

Pärnust väljasaadetud 1. kompanii hilines ja lahingust sakslastega ei saanud osa võtta.

Kaitse korraldamine Valga–Pärnu ja Valga–Viljandi sihis. Ühel ajal organiseerimistöödega saabus 6. rügemendile diviisi staabilt ka konkreetne ülesanne tulevaseks tegevuseks — ta pidi kaitsema Valga—Ruhja—Mõisaküla—Pärnu ja Valga—Viljandi suunda. Sellega oli rügemendil ülesandeks Pärnumaa ja Sakalamaa ning Pärnu ja Viljandi linnade kaitsemine. Oma ülesande täitmisel pidi rügement tegutsema käsikäes Põhja-armee nende osadega, kes asusid Ruhja ja Härgmäe rajoonis.

16. detsembril sai 6. rügemendi ülem kolonel Puskar Mõisakülas kokku Põhja-armee Pihkva korpuse juhi kolonel von Neffiga, kellega ühiselt arutati ka Ruhja ja Mõisaküla kaitse küsimusi. Kolonel von Neff oli tagasihoidlik ja kõhklev. Ta ei julgenud kuigi suuri lootusi panna oma väekoondisele, kelle meeoleolu taandumisel oli rusetud. Hinnates Mõisaküla teedesõlme ja Ruhja tähtsust, otsustati nende punktide esialgseks kaitseks välja panna:

1. Ruhja — 100-meheline väesalk Põhja-armeest kolonel Vetrenko juhatusel ja
2. Mõisakülla — jala- ja ratsaluurajate komandod 6. rügemendist.

18. detsembril luurajate komandod sõitsid rongil Mõisakülla.

Umbes samal ajal II pataljoni ülema korraldusel osalt iseseisvalt kohtadel asuti Tõrva ja Helme ning Taagepera, Tarvastu ja Leebiku ümbruses Kaitseliidu partisansalkade korraldamisele.

Tõrva ja Helme partisansalka kogunes umbes 50 meest. See salgake osutus võrdlemisi nõrgaks ja jaanuari alul, kui punased vallutasid Tõrva, valgusid partisanid laiali.

Taagepera salka, mille juhiks oli lipnik Soovik, kogunes 10—15 meest. Ühel õnnetul päeval piirati salk Taagepera lossis sisse ja partisanid langesid seal viimse meheni. Enamlased panid meeste kallal toime jälgi veretöö. Hiljem, kui Valga uuesti langes meie kätte, leiti sealt lipnik Sooviku laip, mis kandis metsiku piinamise jälgi. Teiste partisanide kohta puuduvad teated, kuid arvatavasti leidsid ka nemad samasuguse piinasurma kui nende vapper juht.

Tarvastu ja Leebiku salka, mida juhtis allohvitser Vaabel, koondus umbes 40 meest. See salk tegi vaenlasele palju tuskat. Salk võttis osa kõigist

Kärstna, Leebiku, Pikasilla, Tõrva ja Hummuli ümbruses peetud lahinguist.

19. detsembril saabus 6. rügemendile korraldus formeeritud kompaniide Mõisakülla saatmiseks, sest olukord Valga—Ruhja—Mõisaküla raudtee suunas kujunes päev-päevalt tõsisemaks.

22. detsembril saatis kolonel von Neff oma lubaduse kohaselt kolonel Vetrenko juhatusel Ruhja 100-mehelise Põhja-armee salga, kes seal ka enamlaste valitsuse lõpetas ja kodanliku korra seadis jalule.

Väejuhatuse esialgse kava kohaselt pidi Põhja-armee suurem osa koondatama Abja rajooni, kuid hiljem, arvestades seda, et Abja ümbrus kujunes lahkuvate Saksa okupatsioonivägede läbiminekuks, muudeti korraldus ümber ja Põhja-armee osad jäeti Härgmäe ümbrusesse, kusjuures neile tehti ülesandeks, pidades sidet 6. rügemendiga kaitseda visalt Ruhja alevit.

28. detsembril saadetakse Pärnust rindele 1. kompanii ja 24. detsembril — 2. kompanii. Rindel asusid:

1. kompanii — Kirbla raudteejaama ja Kirbla mõisa, et nimetatud kohtades tõkestada vaenlase liikumist Ruhjast Mõisaküla peale raudteed ja Virken—Kirbla maanteed mööda;
2. kompanii — Ipiku mõisa, et seal tõkestada vaenlase liikumist Ruhjast mõisaküla peale Ruhja—Ipiku—Mõisaküla maantee suunas.

Kirblas asus ka mõnikümmend põhja-armeelast, kes Ruhjast taandudes siia olid jäänud peatuma.

Punaväe tegevus Pärnu ja Viljandi suunas pärast Valga vallutamist. Pärast Valga vallutamist jätkasid punased Valgast edasitungi:

1. Tõrva—Viljandi;
2. Ruhja—Mõisaküla—Pärnu ja
3. Volmari—Võnnu—Riia suunas.

Eestisse sissetunginud vaenlase Pihkva grupi parempoolse ja keskmise kolonni asetus 26. detsembril oli järgmine:

1. 49. rügemendi kaks pataljoni, 2 patareid, 2 eskadroni ja 1 soomusrong — Tartus;
2. 49. rügemendi 2 kompaniid — teel Tartust Valka;
3. 9. rügement — Piksaare jaamas;
4. 1. läti rügement ja 1 patarei — Volmaris;
5. 4. läti rügement, patarei, 1 eskadron ja 1 soomusrong — Võnnus.

27. detsembril asusid samad väed:

1. 49. rügemendi 5 kompaniid — Tartus, 2 kompaniid — teel Tartust Valka ja 2 kompaniid — Valgas;
2. 9. rügement — pealetungil Mõisaküla sihis;
3. 1. läti rügement — Võnnus ja Volmaris; 4. läti rügement — Liigatis ja 6. läti rügement — Stakelnis ja Volmaris.

28. detsembril jätkati 49. rügemendi ümbergrupeerimist Tartust Valka. Nii

asusid sel päeval Tartus veel ainult 49. rügemendi 3 kompaniid.¹⁷

Toodud andmed räägivad selget keelt sellest, et Pihkvast Petseri ja Võru kaudu Eestisse tunginud vaenlase jõud suuremalt jaolt Valgast Riia peale suunati (2. läti kütibrigaad täies koosseisus). 9. rügement, kes varem oli tegutsenud Marienburgi sihis, paigutati sealt ümber Valka ja suunati Valgast Ruhja, Mõisaküla peale. Ka algas detsembri lõpul 49. rügemendi osade, kes oma esimese ülesande Tartu sihil olid täitnud, ümberpaigutamine Valka, kust nad tegevusse suunati Tõrva—Viljandi sihis.

49. rügemendi ümberpaigutamisega nõrgenes vaenlase Tartu väegrupp, mis hiljem meile märksa kergendas Tartu rajoonis edu saavutada. Valgas asuvat 6. läti rügementi meie vastu ära ei kasutatud. 49. rügemendi osade Valka jõudmisel suunati 6. läti rügement Riia peale. 21. detsembril oli 49. rügemendis 1350 tääki ja 9. rügemendis — 405 tääki.

Lahingtegevus Kagu-Pärnumaal ja Lõuna-Sakalamaal kuni Kärstna lahinguni.

Kirbla lahing 27. dets. 26. detsembril kella 2100 paiku ilmusid 6. rügemendi 1. kompanii asetuse ette Virken—Kirbla maanteel vaenlase eelosad, kes tagasi löödi. Taandunud vaenlase osad asusid öökorteritesse Jaaniti (Jaanovi) ja Brinde mõisaisse (Virkeni ja Kirbla vahel).

27. detsembril kella 0900 paiku asusid punased uuesti pealetungile, suunates pealöögi 1. kompanii parema tiiva pihta, püüdes seda ühtlasi ka haarata. Maastik 1. kompanii paremal tiival oli pealetungiks eriti soodus, sest seal asus kompanii kaitsepositsiooni ees — võsastik ja mets, mis võimaldas varjatult vaenlasele läheneda. Tulistamise ja vaatluse võimalusi 1. kompanii paremal tiival oli kõigest 100—200 meetrini. 1. ja 2. kompanii vahel asus 2—2,5 km laiune kaitseta mets, mis võimaldas vaenlasele sügavat haaramist või sissetungimist kiiluna 1. ja 2. kompanii vahele.

Vaenlase esimene pealetung Kassi talu rajoonist 1. kompanii rinde ja parema tiiva suunas löödi kuulipilduja- ja püssitulega tagasi. Saades toetusi, kordas vaenlane uuesti pealetungi 1. kompanii paremale tiivale. Oli ilmselt näha, et vaenlane teostab ühtlasi ka 1. kompanii parema tiiva sügavat haaramist, mida temale soodustas metsarikas maastik. Lahingu kestes lakkasid meil püssid, mis siit-sealt kokku olid korjatud, ja kuulipildujad töötamast.

Haaratuna paremalt tiivalt lahkus 1. kompanii vaenlase survele Kirbla positsioonilt.

Umbes samal ajal taandus ka Ipiku mõisas asuv 2. kompanii Mõisaküla suunas.

27/28. detsembri ööl jäeti meie poolt maha Mõisaküla. Asutakse kaitse korraldamisele Kilingi-Nõmme—Volvveti jaama—Volvveti mõisa joonel.

30. (31.?) detsembril kella 1800 paiku katsub vaenlane raudtee sihis peale tungides vallutada Punapargi saeveski, mis tal aga ei õnnestu. Ka

¹⁷ «Война и революция», кн. VI, 1929 г., лhk. 132, 133.

nurjus vaenlase pealetung 2. jaanuari õhtupoolikul Voltveti mõisale. Mõisakülas asuvas punaväeosas oli käärimine lahti läinud ja Pärnu sihis vaenlane aktiivsust enam ei näidanud. Kilingi-Nõmme—Voltveti jaama—Voltveti mõisa joon jäi meie kätte.

Elavamat tegevust vaenlane avaldas Viljandi sihis. Viljandi kaitseks Valga poolt olid välja pandud üksikute tõketena maal ellukutsutud partisansalgad, nagu eelpool kuulsime.

22. detsembri õhtul asus 6. rügemendi II pataljoni 6. kompanii 3 kuulipildujaga teele Jõesuhu, et seal tõkestada punaste võimalikku edasitungi Viljandi suunas põhja poolt Võrtsjärve.

Detsembri lõpul saadeti Viljandist 6. rügemendi II pataljoni 7. kompanii Türi-Allikule ülesandega — kaitseda seal raudtee sõlmpunkti, kui Paide peaks langema enamlaste kätte. Olukord selle kompanii tegevusse astumist ei nõudnud ja ta kutsuti varsti Viljandisse tagasi.

Peale Mõisaküla langemist arenes enamlaste tegevus sealt peamiselt kahes suunas:

1. Pärnu poole — mööda raudteed ja Laatre—Voltveti maanteed;
2. Viljandi poole — mööda raudteed ja sellega paralleelselt jooksvaid maanteid.

Kuna Voltveti ümbruses vaenlasega võitlusi pidasid 6. rügemendi I pataljoni osad, saadeti 28. detsembril Viljandist Abja-Paluoja II pataljoni 5. kompanii 2 kuulipildujaga ja II pataljoni ratsakomando. 5. kompanii asus kaitsele Abja-Paluoja aleviku ja Abja jaama rajooni — Mõisakülast tulevaile raud- ja maanteele, toimetades ühtlasi luuret Mõisaküla suunas, kuna aga ratsakomando sooritas pikemaid luureretki Halliste ja Karksi-Nuia ümbrusesse.

29. detsembri varahommikul liikusid enamlaste eelosad raudteed mööda Abja poole. Neile saadeti vastu 5. kompanii osad ühe kuulipildujaga. Sama päeva õhtul liikusid vaenlase ratsasalgad ka Halliste ümbruses. Vana- ja uusaasta 1919 möödusid Abja rajoonis rahulikult. Mõlemad pooled piirdusid ainult luuretegevusega.

2. jaanuari hommikul pandi Polli mõisa juures tähele vaenlase ratsasalka. Ka oli Nuia alevisse sama päeva hommikul vaenlane sisse tulnud. Karksi-Nuia rajoonist toimetas vaenlane luuret Õisu mõisa ja Õisu jaama suunas. Õisu mõisa sõitis kümnemeheline enamlaste ratsasalk parajasti siis sisse, kui meie rekvireerimiskomisjon seal vilja vastu võttis. Seitse komisjoni liiget langesid enamlaste kätte vangi, kuna ülejäänud, neist kaks haavatud, pääsid tagasi Viljandisse.

Peale meie üksuste (5. kompanii ja ratsakomando Abja-Paluoja) asus Hallistes salkkond põhja-armeelasi, kes 2. jaanuaril sõjaministeeriumi korraldusel saadeti seljatagusesse.

Et vaenlase osad juba opereerisid 5. kompanii seljataguses, polnud mõtet seda üksust kauemaks Apja jätta. 5. kompanii ja ratsaluurajate komando jätsidki Abja-Paluoja maha ja asusid 3. jaanuaril Hallistesse. Samal päeval oli kokkupõrge 5. kompanii ja vaenlase luurajate vahel Vana-Pornuse

mõisa juures, kust punased taandusid Polli mõisa ja Nuia kõrtsi poole.

3. jaanuaril, kui 3. rügemendi osad jõudsid Kärstna ümbrusesse, saadeti 3. rügemendi 2. kompanii Morna mõisa, kust ta Karksi suunas toimis luuret. Samast kompaniist väljasaadetud luure tegi 3. jaanuaril kindlaks, et Karksi mõisas asub umbes kahekompaniiline vaenlase väesalk. 3. jaanuaril katsus vaenlane Morna mõisa vallutada, kuid löödi tagasi. Ka 5. kompaniile, Hallistes, tungis vaenlane kallale, kuid pärast lühikest lahingut, maha jättes surnuid ja haavatuid, taandus Polli suunas. Oli märgata, et Karksi-Nuia ja Polli piirkonnas asuv vaenlase väesalk püüdis välja tungida raudteele Halliste —Õisu rajoonis.

2. jaanuaril andis II diviisi ülem kolonel V. Puskar vastupealetungi käsu, milleks:

1. 6. rügemendi 5. ja 7. kompanii, 35 skauti, 10 ratsanikku, 2 kuulipildujat ja 1 suurtükk (kapten Fr. Pinka juhatusel) — peale tungida Õisu rajoonist ja puhastada vaenlasest Karksi rajoon;

2. 3. rügemendil (200 tääki, 50 mõõka, 3 kuulipildujat ja 1 suurtükk) ja 6. rügemendil II pataljoni osadel (kolonel E. Kubbo juhatusel) — peale tungides üle Kärstna vallutada Tõrva.

5. jaanuaril asusid 6. rügemendi 5. ja 7. kompanii, ratsaluurajad, 35 skauti ja 3. rügemendi 2. kompanii, mis oli Morna mõisas, ühe suurtüki toetusel vastupealetungile ja vallutasid Polli ja Karksi mõisad ning Nuia alevi, jätkates järgmisel päeval edasitungi Taagepera ja Mõisaküla suundades.

3.—6. jaanuarini kestsid 3. rügemendil ägedad lahingud Kärstna mõisa pärast, ööl vastu 7. jaanuari vaenlane taandus Kärstnast Helme sihis.

Sellega oli vaenlase edasitung Viljandi suunas mitte ainult seisma pandud, vaid ta isegi sunnitud taanduma.

Tegevus Põltsamaa sihis. Põltsamaa sihis asusid 22. detsembril pealetungile Vene 49. rügemendi kolm kompaniid ja sundisid 2. rügemendi 1. ja 2. kompaniid ja Balti kompanii taanduma Jõgeva—Kurista rajooni.

23. detsembril asetsesid Tartust taandunud meie osad järgmiselt:

1. 2. rügement — Aidu—Lahavere—Tapiku joonel, eelosad — Jõgeval;
2. Tartu maakonna kaitseliitlased — Puurmani mõisas;
3. Tartu linna kaitseliitlased — Sadukülas.

23. detsembril vaenlane sundis Balti kompanii taanduma Jõgeva mokast Kurista mõisa. 24. detsembril vallutasid punased Jõgeva jaama. 2. rügemendi 1. ja 2. ning Balti kompanii asusid Pakaste—Kurista joonele, kust hiljem taanduti Aidu—Tapiku joonele. 25. detsembril baltlased lahkusid Põltsamaa rajoonist Paide suunas.

23. detsembril sai leitnant Kuperjanov loa Kuperjanovi partisanide salga formeerimiseks.

27. detsembril kella 1000 paiku vaenlane algas pealetungi Vähari—Kose joonelt Aidu mõisale. Pealetung löödi meie tulega tagasi. Kella 1700-ks punased koondusid meie tiibade vastas ja 2. rügemendi osad, kartes haaramist, tõmbusid Kaavere mõisa.

28. detsembri hommikul asusid 2. rügemendi osad Kaavere—Lahavere joonelt vastupealetungile ja kell 1000 nad vallutasid Aidu mõisa ja Kose küla. Punased taandusid Jõgeva sihis.

Järgmisil päevil olid kokkupõrked luursalkade vahel. 2. rügemendi luurajad vallutasid 29. detsembril Oonurme küla ja 30. detsembril — Kurista mõisa.

28. detsembril vallutasid punased Saduküla mõisa.

2. jaanuaril kell 0900 algas vaenlase pealetung Aidu mõisale. Kella 2000-ks likvideeriti pealetung. 3. jaanuari kestes punased jätkasid pealetungi Aidu mõisale, löödi aga samuti tagasi. 4. jaanuaril pealetung Aidule kordus suuremate jõududega, kuid löödi meie osade poolt uuesti tagasi. Sama päeva õhtul 2. rügemendi 4. kompanii vallutas vastupealetungiga Kose küla. Öösi ajasid Kuperjanovi partisanid punased ka Sadukülalt välja. Vaenlane taandus Painküla—Kurista mõisa joonele. Seega lõppes kolmepäevane Aidu lahing meie võiduga.

Põltsamaa sihis vaenlane edasi ei pääsnud.

Kokkuvõte. Pärast Valga ja Tartu langemist sündis ka Lõunarindel aegamööda pööre sõjategevuses, kuigi Viljandis enne jõulu valitses peaaegu samasugune lootusetu olukord nagu Tartus enne linna langemist vaenlase kätte. Raskest seisukorrast Viljandi sihis päästsid meid peamiselt uued kõrgemad väejuhid — ülemjuhataja kolonel J. Laidoner ja tema poolt II diviisi ülemaks nimetatud kolonel V. Puskar. Kolonel V. Puskar nimetati II diviisi ülemaks 24. detsembril ja ta sai ülemjuhatajalt kindla käsu maksu mis maksab kõige karmusega kord jalule seada ja vaenlase edasitung seisma panna. Energiliste korralduste tagajärjel pandigi vaenlase kiirele edasiliikumisele piir, kusjuures ta jaanuari esimesil päevil juba kogu väerindel asus kaitseesisukorda.

Lõunarindel pärast Valga ja Tartu langemist arendasid punased oma tegevust Mõisaküla, Viljandi ja Põltsamaa sihis. 27. detsembril vallutab vaenlane Mõisaküla. Põhja-armee osad ei näita vaenlasele nimetamisväärtki vastupanu. Punased teevad Mõisakülalt Pärnu sihis veel paar katset Voltveti peale tungida, kohates seal aga 6. rügemendi visa vastupanu, jäävad nad 2. jaanuaril Mõisakülla passiivselt seisma. Vaenlase esialgne kiire edasiliikumine Viljandi sihis lõppes nende väljalöömisega Karksi-Nuia rajoonist ja kaotusega Kärstna lahingus. Põltsamaa sihis edasi liikudes varises vaenlase pealetung Aidu lahingus.

Kärstna lahing 2.—6. jaanuarini.

(Skeemid nr. 7, 8 ja 9)

Üksuste koondamine Kärstna teedesõlme vallutamiseks ja ltn. Fischeri retk 2. jaanuaril. 1. jaanuaril sai II diviisi staap Viljandis teateid, et vaenlase ratsaväeosad on vallutanud Tõrva ja Helme, kust nad võisid edasi liikuda Kärstna mõisa kaudu Viljandi suunas. Diviisiülema korraldusel

moodustati segasalk, millesse kuulusid 6. rügemendi II pataljoni 8. kompanii noorem-leitnant Õmbluse juhatusel ühes 2 kuulipildujaga ja 3. rügemendi ratsakomando leitnant Fischeri juhatusel. Need üksused saadeti 2. jaanuaril kell 1000 Kärstna poole teele — vaenlasele vastu. Salgaga sõitis kaasa 6. rügemendi II pataljoni ülem alam-kapten A. Jaakson.

Kella 1500 paiku läbiti Pahuvere ja peagi jõuti Anikatsi mõisa, kubu jäädi puhkama, 3. rügemendi ratsakomando jätkas sõitu Kärstna suunas.

Varsti jõudsid leitnant Fischeri salgast tagasi Anikatsi mõisa 2 ratsanikku, kaasa tuues vangina ühe punase. Ratsanikud jutustasid, et kui ratsakomando jõudnud Kärstna mõisa lähedusse (Kärstnani jäänud veel umbes $\frac{1}{2}$ km), näinud nad 3 võõrast ratsanikku mõisast vallamaja poole sõitmas. Kolmel komandost väljasaadetud ratsanikul läinud korda neile läheneda ja kindlaks teha, et need olid enamlased. Kohal vangistatud kaks punast, kuna kolmas pääsnud põgenema. Samal ajal sõitnud komando otsekohe mõisa õue, kus sõdureid ümber hulkunud. Riietuse järgi ei suudetud kohe taibata, kes mõisasolijad sõdurid on. Küll aga märkasid viimased kohe, kellega neil on tegemist, sest õlakud ja valged käesidemed ei lasknud sissesõitjate päritolus ja kuuluvuses kahelda. Õuel olijate seas tõusis esialgu segadus, mis kestis mõne hetke. Samas avati kohe tuli meie ratsasalga pihta. Tähendab — mõisas asusid punased. Esimete paukude peale kukkus leitnant Fischer surnuna sadulast ja sai haavata üks sõdur. Ratsakomando kihutas tulnud teed tagasi. Umbes $\frac{1}{2}$ km mõisast eemal kogus komandoülemat asendav lipnik Klasmann mehed uuesti kokku, jagas nad kahte gruppi ja tungis kahelt poolt mõisas asuvale vaenlasele uuesti kallale. Seejärel taandunud enamlased Helme suunas mõisast välja. Selgus, et neid oli ühe eskadroni suurune osa, umbes 95 ratsanikku. Ka meie ratsanikud taandusid ja asusid öösiks Anikatsi mõisa, kus ööbis ka 8. kompanii.

Hilja öösi jõudsid Pahuvere mõisa 6. rügemendi 8. kompaniile ja leitnant Fischeri ratsasalgale järele 3. rügemendi 1. ja 2. kompanii ühes 35-mehelise leitnant Korneli ratsasalgaga. 3. ja 6. rügemendi osadest koosneval segasalgal oli ülesandeks Kärstna mõisa teedesõlme vallutamine. Segasalga üldjuhiks oli 3. rügemendi ülem kolonel-leitnant E. Kubbo. Jõudes Pahuverre, saadeti üks kompanii küüthobustel Anikatsi mõisa, kus ta ühines 6. rügemendi osadega. Sellel kompaniil kästi eelosadega võtta enda alla kõrgustik 65,9 ja sellest lääne pool asuv mets.

Pahuveres sai 3. rügemendi ülem teateid, et vaenlane on edasi liikunud ka kitsaroopalise raudtee suunas, Öisu jaama poole, kuhu oli koondatud suurem viljatagara pealinna saatmiseks. Samuti teatati Karksi mõisa vallutamise kohta punaste poolt. Et oma paremat tiiba ja osalt ka seljatagust kindlustada, saatis 3. rügemendi ülem selle suuna kaitseks Morna mõisa kapten Schmidti juhatusel ühe kompanii, kes seal ühines sinna juba varem saadetud rühma skautidega ja tegutses iseseisvalt kuni jaanuari keskpaigani.

Lahingtegevus 3. jaanuaril. Kärstna mõisa vallutamine ja mahajätmine meie osade poolt. 3. jaanuari hommikul võtsid meie osad lahinguta endi alla Kärstna mõisa ja vallamaja, sest punased olid, nagu eelpool öeldud, kokkupõrke tagajärjel leitnant Fischeri ratsasalgaga sealt 2. jaanuaril välja taandunud. Vaevalt jõudsid aga meie eelosad Karuli karjamõisa, kui nähtavale tulid Tõrva maanteel vaenlase eelosad (umbes kella 0900—1000 paiku). Meie üksustele oli enne väljaastumist tehtud korraldus vaenlase ilmumisel nii kohaneda, et mingisugust liikumist tegevuse piirkonnas ei oleks näha. Nii ka sündis ja vaenlase eelsalk, umbes 60—70 ratsanikku, lähenes ettevaatamatult meie kuulipildujatule piirkonda, mis olid üles seatud Karuli karjamõisas. Veel mõni minut taheti oodata, et vaenlast lasta lähemale ja siis tuli avada, kuid samal ajal ilmus kagu pool Karuli karjamõisast asetsevate majade juurest punaste juure üks eraisik, kes neile midagi seletas, mille järele punased silmapilkselt kadusid orgu. Nähtavasti oli eraisik üks kohalikest elanikest, kes vaenlasele kaasa tundis. Seega oli ootamatus kadunud ja vaenlane sai enam-vähem kindlaid teateid meie jõudude üle. Meie osad asusid kaitse seisukorda Nurme talu ja vallamaja juonele. Parema tiiva kaitseks asus leitnant Korneli ratsasalk Kargaja talu rajooni; varu — Kärstna mõisas. Umbes kella 1030 paiku tulid Tõrva maanteel nähtavale vaenlase jalaväeosad umbes ühe pataljoni suuruses ja hargnesid lõuna pool Põrga mõisat lahingkorda. Ehk küll kõrgustikult 65,9 punaste liikumine selgesti oli näha, ei olnud siiski võimalust neid segada, sest meil puudusid suurtükid. Vaenlane võeti küll Karulist meie kuulipilduja- ja püssitule alla, kuid see ei suutnud tema edasitungi seisma panna. Haarates meie paremat tiiba üle Viira talu ja vasakut tiiba üle Unduse talu, sundis vaenlane suurtükitle toetusel kell 1600-ks meie osad Kärstna mõisast taanduma.

Et jääda vaenlasele tiiva peale ja ühtlasi ka teda samal ajal viia eksiteele, juhtis kolonel-leitnant E. Kubbo oma üksused külalateid mööda Kärstna mõisast Raudsepa ja Napsi talude kaudu Anikatsi ja Pahuvere mõisaisse.

Öösiks asusid vaenlase osad, umbes üks pataljon jalaväge, 2—3 suurtükki ja üks eskadron ratsanikke Kärstna mõisa, välja pannes valvepostid ainult mõisa lähedamaks valveks.

Meie osad asusid Anikatsi ja Pahuvere mõisaisse.

Anikatsi mõis asub kõrgustikul, mis valitseb maastikku kaugele kirde ja ida suunas, välja arvatud maastik ida pool kõrgustikku 65,9.

Ehk küll salga juht ei saanud mingisugust toetust, otsustas ta siiski 4. jaanuaril Kärstna mõisa vallutada või vähemalt takistada vaenlase edasiliikumist Viljandi suunas.

Lahingtegevus 4. jaanuaril. Pealetung Kärstna mõisa vallutamiseks. 4. jaanuaril kella 0700 paiku vallutasid meie eelosad ilma vastupanu leidmata kõrgustiku 65,9 ja selle juures asuva metsa. Samal ajal selgus, et vaenlase umbes kahekompaniiline väesalk oli Kärstna mõisast väljunud Viljandi sihis ja möödunud Soe talust. Karuli karjamõisas mingisugust liikumist ei olnud

märgata. Neile teadetele järgnesid korraldused:

1. ühel laskurrühmal (3. rüg.) 2 kuulipilduja toetusel — vallutada Karuli karjamõis, lõigata läbi vaenlase seljatagune tee ja demonstreerida sealt pealetungi Kärstna mõisale;
2. ühel ratsarühmal asuda Raudsepa tallu ülesandega — takistada Viljandi poole liikunud vaenlase osi nende tagasitulekul Kärstna mõisa;
3. peajõududel — 2 kompaniid ilma ühe rühmata (8. kompanii metsaserval ja 1. kompanii kõrg. 65,9 mõlemal pool maanteed) kõrgustikul 65,9 ja metsas — olla valmis vastavalt selguvale olukorrale löögi andmiseks soodsas suunas, sest Kärstna mõisale, mis oli piiratud kiviaiaga, otsekohe kallale tungida polnud mõtet.

Kella 1100 paiku vallutati meie poolt Karuli kõrjamõis.

Kella 1200 paiku lähenes Tõrva poolt Karuli karjamõisale enamlaste voor. Karuli mõisasse pöördual teelahkmel peatus voor ja voori ülem tuli küsima, missugune väeosa asub Karulis. Vooriülemale vastuläinud ohvitser vastas, et Karulis asub „49. Strelkovõi”. Vastusest rahuldatud, pöördus mees tagasi, et voorile järeletulekuks märku anda. Kuigi meie mehi varem hoiatati tuld avamast ja kästi seni oodata, kuni voor Karulisse on sisse sõitnud, katkes siiski mõisas asuva ühe mehe kannatus. Ta avas tule. Kuul tabas surmavalt vooriülemat. Teel olijad nähes, et nad lõksu on langemas, katsusid kiiresti hobuseid ümber pöörda ja põgeneda, kuid see oli hilja. Meie poolt avatud tuli niitis laiali jooksvaid mehi. Langesid rakkes hobused — voor hävis. Selle järele algas Karuli rühm liikumist Kärstna mõisa poole.

Vaenlane pööris alul oma peatähelepanu Karuli suunda, saates Kärstna mõisast kõrtsi ja vallamaja juure ühe kompanii, kelle liikumine kõrgustikult 65,9 selgesti oli näha. Peale selle oli näha, et metsast (Soe talu juurest) liigub tagasi vaenlase kolonn, kes Viljandi sihis varem oli väljunud. Nüüd arvas salgajuht paraja aja kõrgustikult 65,9 pealetungi algamiseks Kärstna mõisale, et seda vallutada, üks osa enamlasi Kärstna mõisas, peaasjaliselt voorid, nähes pealetungi rindelt ja kuuldes laskmist Karuli poolt, sattusid paanikasse. Algas meeletu jooksmine ja ajamine mööda teed Tõrva poole, kus neid aga Karuli mõisast kuulipilduja- ja püssitulega vastu võeti. Mehi langes teel. Voorid peatusid keset tabavaimat tuld langevate hobuste tõttu. Kes ellu jäid — jooksid laiali. Ka see voori osa hävitati.

Vaenlase ülekaal oli siiski suur. Ahelikku paisatud meie peajõud võeti ägeda kuulipilduja- ja püssitulega Kärstna mõisast vastu. Vaenlasel oli võimalus hästi varjuda ja end kaitseda kivihooneis, varemeis ja parki ümbritseva kiviaia varjus.

Tarvis oli enne mõis vallutada, kui Viljandi poolt tagasi tulev vaenlase osa võis astuda tegevusse, kuid millegagi ei olnud võimalik punaste tuld maha suruda. Ratsarühm, kes oli Välja saadetud Raudsepa talu juure, lõi vaenlase kolonni Purgi talu juures küll segi, kuid seda ainult lühikeseks ajaks, sest rühma tuli oli liig nõrk. Nii jõudsid vaenlasele ka need 2 kompaniid abiks. Hämarik jõudis kätte ja salga juht oli sunnitud lahingu katkestama, käsutades oma üksused endistele seisukohtadele — Anikatsi ja Pahuvere mõisaisse.

5. jaanuar. Puhkus ja uute jõudude koondamine Kärstna vallutamiseks. Rännaku ja kahepäevase lahingu järele talvisel ajal olid meie sõdurid sedavõrd väsinud, et salga juht otsustas neile 5. jaanuaril puhkuse anda, mispärast ka järgmisel päeval (5. jaan.) piirduti ainult luuretegevusega. Muuseas hävitati 5. jaanuaril leitnant Korneli ratsasalga poolt 2 vaenlase piilkonda Jaanuse talu juures.

5. jaanuaril suurendati kolonel-leitnant E. Kubbo Kärstna salga koosseisu. Diviisiülema korraldusel määrati tema käsutusse:

1. üks Tartu kaitsepataljoni¹⁸ rühm, mis oli saadetud Viljandist Raasilda;
2. üks Viljandi kaitsepataljoni rühm, mis asus Mustla alevis;
3. üks suurtükk leitnant G. Leetsi juhatusel.¹⁹

Otsustav pealetung Kärstna vallutamiseks 6. jaanuaril. 5. jaanuari õhtul andis kolonel-leitnant E. Kubbo käsu Kärstna mõisa vallutamiseks, milleks määras üksikuile gruppidele pealetungi lähtekohad järgmiselt:

1. 2 kompaniid, 1 suurtükk ja 35 ratsanikku — kõrgustik 65,9 ja selle ligidal asuv mets;
2. Raasilla rühm — Veski talu;
3. Mustla rühm — Unduse talu.

Kõigil gruppidel kästi võtta enda alla 6. jaanuaril kella 1000 nimetatud kohad ja alata pealetungi Kärstna mõisale suurtükitle avamisel.

Enne pealetungi algust suunas salga juht, kes ise asus kõrgustikul 65,9, peagrupist ühe rühma Karuli karjamõisa peale.

Umbes kell 1000 avas Anikatsi mõisa juures positsioonil asetsev suurtükk tule Kärstna mõisa peale.

Võttes arvesse suurtüki vananenud tüüpi, ei saavutatud Anikatsi positsioonilt tulistamisel suuremaid tagajärgi. Ka ei töötanud side suurtüki ja vaatluspunkti vahel (kõrg. 65,9) algusest peale. Suuremate tule tagajärgede saavutamiseks paigutati suurtükk ümber — kõrg. 65,9 taga olevasse lohku. Nüüd oli suurtüki ja vaatleja vahel juba hääleside. Kuid ka see koht kõrg. 65,9

¹⁸ Pärast Tartu mahajätmist taandusid Tartu linna kaitseliitlased Põltsamaa suunas, kus ajutiselt kaitseliitlaste juhatuse enda kätte võttis al.-kapten Eller. 30. detsembril lahkusid Tartu linna kaitseliitlased Põltsamaalt Viljandisse, kuhu Tartu kaitsepataljoni formeerima oli määratud n.-lt. K. Einbund. 8. jaanuaril nimetati pataljon ümber Tartu vabatahtlike pataljoniks. 21. veebruaril määratakse n.-lt. K. Einbundi asemele pataljoni ülemaks al.-kpt. Eller, kuna esimene asus raske suurtükiväe patarei formeerimisele. 21. veebruaril nimetati pataljon ümber Tartu kaitsepataljoniks. 1. mail liideti Tartu ja Tallinna kaitsepataljonid — nad moodustasid 8. rügemendi, mille ülemaks määrati al.-kpt. O. Sternbek.

¹⁹ 27. detsembril jõudis Tallinnast Viljandi 1. suurtükiväe rügemendi 5. patarei kapten J. Roska juhatusel. Patareis olid 3,4-tollilised 1895. a. tüübilised kiillukuga suurtükid. Patarei varustus oli äärmiselt puudulik. Nurgamõõtjad ei sobinud ja ööd-päevad tuli enne töötada Viljandis lukusepatöökojas, kui nad suudeti korralikult suurtükkide külge kinnitada. 4. jaanuaril sõitis kapten J. Roska ühe suurtükiga Öisu jaama, kust järgnevail päevil tegutses koos Fr. Pinka (kapten Schmidt) salgaga Morna, Karksi, Taagepera suundades. 6. jaanuaril kella 0400 paiku jõudis ltn. G. Leets ühe suurtükiga Pahuveresse kolonel E. Kubbo käsutusse.

taga polnud sobiv, sest Kärstna mõisa alleel kasvavad puud takistasid esimeste märkide tulistamist. Tule abi oli jalaväele aga hädatarviline. Jäi järele veel kõrg. 65,9 hari, s.o. lahtine positsioon vaatluspunkti juures, kuhu ka suurtükk uuesti ümber paigutati. Nüüd oli aga suurtükk vaenlase püssi- ja kuulipildujatulele otseseks märgiks. Suurtükil polnud kilpi ja seepärast oli numbrite töö äärmiselt raskendatud.

Vaenlane avas ka omalt poolt suurtükitule, kuid tema mürsud lendasid kaugemale üle meie peade. Varsti leiti üles vaenlase suurtüki asupaik vallamaja juures ja vaenlase suurtükk sunniti vaikima.

Jalaväeosad kõrgustikult 65,9 suunati mõisa peale laial rindel: parem tiib kõrgustikul 65,9 asuva metsa lõunapoolsest tukast Kärstna mõisa juures asuva teede kolmnurga peale ja vasak tiib — põhja poolt Anikatsi—Kärstna maanteed Kärstna mõisa peale. Sidemeks pea- ja Raasilla gruppide vahel — leitnant Korneli ratsasalk, kes liikus orgu mööda Raudsepa talust Kärstna mõisa peale. Mitmeist katseist hoolimata ei saadud sidet luua üksikute gruppide vahel. Pärast selgus, et Raasilla rühma luurajad alles õhtu eel jõudsid Raudsepa talu juure.

Kella 1200 vallutati Karuli karjamõis peagrupid eraldatud rühma poolt, kus saagiks langes üks kuulipilduja. Vaenlase kuulipilduja meeskond, kes asus mõisa kõrgel laudatrepil, hävitati meie üksikute parimate laskurite poolt. Karuli karjamõisa vallutamiseks oli vaenlase seljatagune läbi lõigatud ja tema seisukord Kärstna mõisas halvenes. Vallamaja juures asuv vaenlase üksik suurtükk sattus juba meie kuulipilduja- ja püssitule piirkonda, mispärast ka seda taheti asetada uuele seisukohale. Kuid meie suurtüki ja osalt ka Karuli mõisas asuva jalaväe tulega hävitati selle meeskond ja hobused ning suurtükk jäi suurele maanteele vallamaja ja Karuli mõisa vahele. Nähes, et ühendus seljatagusega maanteed kaudu on läbi lõigatud, katsus vaenlane metsateid mööda Unduse talu kaudu seljatagusega sidet luua, kuid seal võeti ta vastu Mustla rühma tulega, kes selleks ajaks Unduse talu juba enda alla oli võtnud. Vaenlane kaotas seal üle kolmekümne vangi. Nii jäi vaenlasele lahtiseks veel ainult Unduse metsa ja maantee vaheline org, mis ei seisnud meie tule all. Sel ajal hakkas töötama ka vaenlase teine, Põrgamõisa juures asetsev suurtükk. See suurtükk, seistes välispool meie tule piirkonda, avas läheda maa pealt hävitava tule Karuli karjamõisa peale. Ka vaenlase kompanii suurune üksus hakkas koonduma mööda orgu majade juure, mis suure maantee ääres kagu pool Karuli karjamõisat, ja asus sealt pealetungile Karuli karjamõisa suunas.

Koondatud vaenlase suurtüki-, kuulipilduja- ja püssituli sünnitas meie Karuli mõisa rühmale suurt kahju. 3 ohvitseri ja mõned sõdurid said haavata. Rühm oli sunnitud mõisast välja taanduma. Sellega oli vaenlasel seljatagune jälle vaba. Samal ajal, kõrgustik 65,9 rajoonist lähenesid meie ahelikud vaenlase tugeva tule all 500 kuni 600 mtr. Kärstna mõisale, üksikud mehed leitnant Korneli salgast tungisid orgu mööda loode pool mõisat isegi kuni mõisa pargi kiviaiani, kuid edu ei saanud nad siin siiski arendada. Vaenlase osad, kes mõisa kaitseks olid välja pandud Tarvastu suunas, ei olnud

kellegagi seotud Raasilla rühma hilinemise tõttu ja seepärast sattus pealetungiva peagrupi vasak tiib flankeeriva tule alla. Suurtüki laskemoon oli juba otsa lõppenud (suurtükiväe laskemoona oli 16 šrapnelli ja 44 granaati). Varusid enam ei olnud ja nii tardus lahing kella 1600 paiku. Lõplik hoop vaenlasele jäi andmata.

Vaenlase närvid olid siiski murtud. Ta taandus pimeduse katte all Helme mõisa, jättes maha osa vooi, väljaköoke ja laskemoona.

Kokkuvõte. Võitlused Kärstna väljadel kujutavad üht tüübilisimaist lahinguist Vabadussõja algpäevilt, kus nii meil kui ka vaenlasel puudus veel katkestamatu väerinne ja kus sõditi peamiselt „suurtel teedel”. Sõjategevus sel ajajärgul suurel määral kandis partisansõja iseloomu kõigi viimasele omaste iseäraldustega. Selle ajajärgu lahinguis omasid peamise tähtsuse aktiivsus, nooremate juhtide algatusvõime, meeskonna isiklik vahvus, kiirus ja tegutsemine vaenlase seljataguse suunas, nagu haaramine, ühenduste läbilõikamine jne. Nõrgad närvid annavad partisansõja olukorras enamasti alati järele. Arvulisel ja tehnilisel ülekaalul tihti ei ole otsustavat väärtust, mida ka Kärstna lahing näitas.

Kärstna lahing kujutab ühtlasi ka teistest väeosadest eraldatud üksiku väesalga vihaseimat heitlust Vabadussõja algpäevilt. Võitlused Kärstna mõisa pärast kestsid üldiselt 4 päeva võrdlemisi tumedas olukorras, sest ei teatud, mis sünnib paremal ja vasakul. Teadete hankimiseks sel ajal polnud võimalusi.

Kärstna lahingu eriline tähtsus seisab aga selles, et siin nelja-päevase võitluse tagajärjel pandi seisma vaenlase 49. kütirügemendi liikumine Viljandi peale. See lahing oli pöördepunktiks meie sõjalises tegevuses Sakalamaal. Seni olime taandunud, olime pidanud end alati vaenlasest nõrgemaks, kuid nüüd, Kärstna väljadel, said lüüa Eestisse sisse tunginud vaenlase ühe suurema ja parema, s.o. 49. kütirügemendi osad. See tõstis meie meeste meeoleolu ja usku võimeisse. Paratamatult pidi sellele järgnema pööre sõjalises tegevuses, sest vaenlasel värskeid varusid Valgas enam ei olnud. Seega pandi Kärstna juures piir vaenlase edasitungimisele Viljandi sihis.

Murrangu põhjusi sõjalises tegevuses jaanuari esimesil päevil 1919. a.

(Skeemid nr. 3, 5 ja 6)

Vaenlase sissetungimine Eestisse 1919. a. jaanuari esimesil päevil oli haripunktini jõudnud. Suurem osa Eesti pinnast oli langenud tema kätte. Pealinnast seisid punaväed kõigest umbes 35 km kaugusel. Samuti ähvardas vaenlane Pärnut, Viljandit ja Paidet.

Pärast rasket taandumist sündis 1919. a. jaanuari alul sõjategevuses murrang meie kasuks, mis tõi kaasa sissetunginud punaväe väljalöömise Põhja-Eestist ja tema suure taandumise Lõuna-Eestis.

Millised olid siis selle murrangu põhjused, mis meid raskest strateegilisest seisukorrast viisid hiilgavale võidule?

Suurtel sündmustel on alati mitmeid põhjusi ja nii ka siin, meie sõjaõnnes, esinevad tegurid, mis peamiselt olenesid:

- a. meie rahvaväe juhtide ja meeskonna suurest visadusest ja tööst;
- b. meie abivägedest ja
- c. vaenlasest.

1. Meie rahvaväe juhtide ennastsalgav töö kaitsejõudude korraldamisel.

Olgugi, et meil Vabadussõja alul tuli punaväele vastu astuda mitte millegagi, tuli astuda lahingusse ja samal ajal asuda ka sõjaväe loomisele, tuli kanda raskeid kaotusi kattelahinguis, sõjategevuse edukusse rahva massil aga vähe oli lootust, ei kaotanud meie rahvaväge korraldavad ja sõjategevust juhtivad jõud siiski usku võidusse. Raudse visadusega alustati ja jätkati rahvaväe organiseerimistööd. Väerindel samm-sammult taandudes võideti aega, seljataguses kees aga korraldamastöö ja juba detsembri lõpul pandi vaenlasele vastu organiseeritud väeosad. Hiilgav pööre, mille saavutasime sõjategevuses 1919. a. jaanuaris, on peamiselt selle suure organiseerimistöö tagajärg, mida korda läks teostada rahvaväe loomise alal.

2. Meie kõrgeima väejuhatuse reorganiseerimine.

Seni, kui meil puudus täisvõimuline ülemjuhataja, ei võinud juttugi olla sõjaväe juhtimisest kindla käega. Kolonel J. Laidoneri nimetamine 23. detsembril sõjavägede ülemjuhatajaks rajas sõjalise tegevuse ja kaitsejõudude korraldamise kindlale alusele.

3. Üleminek aktiivsele kaitsele ja selle tagajärjel — meeskonna lahingväärtuse kasvamine.

Detsembri teisel poolel hakkasid meie väed Virurindel vaenlasele visamalt vastu panema, mitte ainult kaitsedes, vaid ka peale tungides, mistõttu vaenlase energia järjest vaibus ja meeoleu langes. Aktiivse tegevuse ja kõrge lahingväärtuse poolest paistavad teiste seas eriti silma meie soomusrongid, kes ka 4. ja 5. jaanuaril raiuvad esimese sügava augu vaenlase rindesse. Üleminek aktiivsele kaitsele ja selle tagajärjel saavutatud edu tõstis meeoleu ja kinnitas meil usku oma jõusse.

4. Olukorra õige hindamine meie vägede ülemjuhataja poolt ja sellele vastav tegutsemine.

Jaanuari alul hindas meie ülemjuhataja kolonel J. Laidoner õigesti olukorda, mille tulemuseks oli — õigeaegne üleminek üldisele vastupealetungile. Vaenlase moraalsed ja materjaalsed jõud nii Lõuna- kui ka Virurindel olid murtud. Ta oli käest ära andnud algatuse. Vaenlase tegevuses tekkis seisak ja seepärast oli õigeaegne meie ülemjuhataja otsus — vastupealetungile üle minna, et vaenlasele mitte võimalust anda korralduda. Õigeaegne asumine vastupealetungile krooniti meie hiilgava võiduga.

5. Inglise sõjalaevastiku õigeaegne abi.

Kuna meil merel õieti mingisugust jõudu polnud välja panna ja samuti ka Tallinna katvad kindlused venelaste poolt olid puruks lastud, kujunes Nõukogude Vene sõjalaevastik meile tõsiseks ähvarduseks ja tema ilmumine Tallinna alla oleks võinud saada meile saatuslikuks. Inglise sõjalaevastiku õigeaegne ilmumine Tallinna reidile tõstis rahva ja sõjaväe meeleolu, andis lootust, julgust ja jõudu raskes võitluses. Inglise laevastiku kaitse all oli Tallinn merelt välispool hädaohtu. Inglise laevastiku abita oleks Vabadussõja esimene periood vaevalt lõppenud nii õnnelikult ja kiiresti meie kasuks. Inglasilt saime ka esimesed moodsad relvad.

6. Soome abivägede õigeaegne abi kriitilisel hetkel.

Soome abivägedel on suur tähtsus meie sõjalise tegevuse murrangus. Juba enne soomlaste tulekut olid meil küll mitmed korraldatud väeosad rindel ja vaenlase pealetung seisma pandud, oli märgata samuti väeosades meeleolu tõusu, kuid kõigest sellest hoolimata oli meie seisukord siiski äärmiselt raske, sest vaenlane oli saavutanud suure edu, kuna meil aga seljataga seisis katteosade raske taandumisteed. Kõik see mõjus — ja mõjus rusuvalt.

Soome esimestel abivägedel, hoolimata nende vähesest arvust, oli suur tähtsus otsekohese sõjalise jõuna, sest nad jõudsid kohale õigel momendil, kuid veel suurem tähtsus oli soomlaste abil moraalselt. Nad olid nagu sädemeks, mis meil põlema süütas usu ja julguse oma jõusse. Arvu ei küsitud. Kauaoodatud abi oli tulnud ja see näitas, et meie pole üksi, mis omakorda andis lootust ja kinnitas usku võitluse edukusse. Soomlased saabusid parajal momendil ja kindlustasid sündmuste pöörde meie kasuks. Soomlased vaprate sõjameestena olid meile suureks abiks kodumaa vabastamisel.

7. Punaväe moraalse väärtuse langemine.

Punaväelased, peaasjaliselt endises Vene sõjaväes teeninud sõdurid, olid sõjast tüdinud. Rahva seas puudus vaimustus ja poolehoid sõjakäigu vastu, sest see oli sissetungimine võõrale maale, mille otstarvet ei mõistnud ei rahvas ega sõdurid (välja arvatud eesti kommunistlikud väeosad). Sõdurid olid pettunud komissaride lubadusis, sest lahke vastuvõtu asemel nad leidsid Eestimaal edasi tungides samm-sammult ikka kõvemat vastupanu. Selle tagajärjel hakkas punaväe meeleolu kiiresti langema, pealetungi hoog rauges ja kui meie väed lõpuks asusid vastu pealetungile, siis algasid punased kiiret taandumist.

8. Vead punaväe juhtimises.

Punaväe juhatus, valinud pealetungi peasuuna olukorra kohaselt Narva—Rakvere—Tapa—Tallinna sihis, ei suutnud kujunenud olukorras siiski õigesti tegutseda. Kuna meil alul suuri jõude vaenlasele polnud vastu panna, oli punaväel vaja tegutseda aktiivselt, äärmiselt kiiresti, et enne, kui jõuame

endid korraldada ja välisabi saada, meid lõplikult lüüa. Punaväe juhatus tegutses aga saamatult ja loiult, võimaldades sellega meile seljataguses läbi viia kaitsejõudude organiseerimistööd.

Tungides rindel edasi ei pööranud punaväe juhatus väärilist tähelepanu ka oma seljataguse korraldamisele.

Suuremaks puuduseks punaväe juhatuse arvele tuleb aga kirjutada түседamate jõudude (2. läti brigaadi) suunamist detsembri teisel poolel Valgast Riia peale, mis olukorrale ei vastanud. Meie vastu Lõuna-Eestisse jäeti nõrgad osad, kes olid jõuetud edasitungimiseks ja Narva-Tallinna sihis pealetungiva 6. diviisi abistamiseks. Suunates oma jõud kahes vastupidises sihis (Tallinna ja Riia peale) ei suutnud vaenlane neis kummaski tugev olla. Ka puudus 7. armee juhatusel tarviline reserv operatsioonide reguleerimiseks jaanuarikuu alul tekkinud raskes olukorras.

Kahtlemata oleks vaenlasel õigem olnud 2. läti brigaadi suunata Valgast Viljandi peale, jättes 49. rügemendi kogu koosseisus Tartu rajooni, mis temale Eestis enam edu oleks töotanud. Ka ei olnud Riia all esialgu tarvidust 2. läti brigaadi järele. Nõukogude Vene selleaegsed väejuhid Balti teatril kriipsutavad alla puudulikku poliitika ja strateegia koostööd, sest enam poliitilistel kui strateegilistel põhjustel rutanud lätlased Riiga.²⁰

Sõjategevuse esimese perioodi võime kokku võtta järgmiselt:

1. meie katteosad täitsid hästi oma ülesande, sest vaenlane suutis ööpäeva kestes keskmiselt edasi tungida ainult: Virurindel — 4 km ja Lõunarindel — veelgi vähem;
2. katteosade varjul suudeti mobilisatsioon küllalt korralikult läbi viia, olgugi, et olime sunnitud tegema esialgu viivituse vabatahtliku mobilisatsiooni väljakuulutamise ja
3. meie valitsus ja ülemjuhataja suutsid õigeks ajaks muretseda sõjalist abi.

²⁰ «Война и революция», кн. II, 1928 г., лhk. 90; кн. XII, 1928 г., лhk. 102, ja кн. VI, 1929 г., лhk.136.